



Анджей Сапковський

Світ короля Артура

*Міф — це справжня історія,
яка трапилася на початку часів.
Мірче Еліаде*

*In th'olde dayes of the King Arthour
Of which that Britons speken greet honour,
All was this land fulfilled of fairye...
Chaucer¹*

HIC IACET ARTHURUS, REX QUONDAM, REXQUE FUTURUS²

Напис на гробниці короля Артура,
згідно із сером Томасом Меллорі, добрим лицарем
із Ньюболд Ревелл у графстві Ворікшир

Мало який міф зробив таку блискучу кар'єру, як оповідь про короля Артура та лицарів Круглого Столу. Легенда, що народилася у VI-VII сторіччях на Британських Островах, що були тоді

¹ У давні дні Артура-короля,
Якого й досі поважають брити,
Ельфійським чаром повнилась земля.

Дж. Чосер, «Кентерберійські оповідання»

² Тут спочиває Артур, король колишній, король майбутній.

майже Ультіма Туле Європи, потужно вдарила у дзвін європейської та світової культури і викликала такий резонанс, що цей відгомін бринить і досі, — а минуло ж близько тисячі чотирьохсот років. Є люди, що не пригадують, як звали Зевсового батька, але мало знайдеться таких, що не знали б, ким для Артура був Утер Пендрагон. Є люди, що гадки не мають, ким були Ісус Навін, Геден, Ілія чи Єремія, — але усі знають, хто такий Мерлін. Є такі, що не надто знають, як там було з Лазарем із Віфінії або що достеменно трапилося на весіллі в Кані Галілейській, — але всяк і кожен безпомилково повторить історію про витягнення меча, устромленого в камінь чи ковадло.

Є й такі, котрі не знають, що лучило Енея і царицю Карфагену, а багато для кого виявиться новиною, що ця цариця мала ім'я Дідона. Але мало хто не пов'яже Гіневри із Ланселотом, а припускаю, що геть ніхто не завагається, коли доведеться йому назвати ім'я коханої Трістана. Спитайте будь-кого, як звалось те озеро, що до нього зазвичай кидав невода рибалка Симон, званий теж Петром, а одразу ж потому попросить, щоб згадав замок короля Артура. А хто пам'ятає, як звався меч Зіґфріда із «Нібелунгів» чи обладунок Роланда, паладина Карла Великого? Зате гарантую, що будь хто одразу згадає Екскалібур.

Яка ж причина того, що чотирнадцять століть потому життя і пригоди володаря далекої Британії та його хоробрих лицарів такі нам близькі й добре знайомі? Чому Артур, Мерлін, Ланселот і Трістан ближчі нам і краще знані, аніж Юда Маккавей, Ахіллес, Еней, Орlando чи... король Попель або ж Вальгер Удатний? Чому міф про короля Артура у безпрецедентний і унікальний спосіб проклав собі дорогу до мільйонів сердець та уяв? Чому ця легенда стала копальнею літературних сюжетів, принаймні такою ж багатою і часто використовуваною, як — куди нам ближча — грецька міфологія, «Іліада», «Одіссея» чи «Енеїда»? З міфу про Артура та його лицарів повними жменями черпали не лише ангlosакси: Чосер, Драйтон, Вортон, Голіншед, Спенсер, Мільтон, Шекспір, Драйден, Джонсон, Поп, Вордсворт, Колбрідж, Росетті, Морріс, Теннісон, Сйтс, Свінберн, Еліот, Скотт, Лонгфелло, Ловелл, Марк Твен, Джойс і Клайв Стейнлз Льюїс, — але й Пульчі, Боярдо, Аріосто, Тассо, Петрарка і Данте. Брантом і Сервантес. Кальдерон. Гете, Шіллер і Уланд. А ще Сіґрід Унсет. Жан Кокто. Джон Стейнбек. Італо Кальвіно. Умберто Еко. Зофія Коссак-Щуцька. Марія Кунцевічова. І Теодор Парницький. Всіх і не злічити³.

Чому ж Артур, чому ж його легенда?

Відповідь на ці питання можна знайти у численних літературних та наукових творах. Подальший текст ані в найменшій мірі не претендує на звання наукового, оскільки його автор не був, не є і не збирається бути науковцем¹.

І все-таки, оскільки розгойданий артурівською легендою дзвін надзвичайно сильно лунає під склепінням собору (соборища) сучасної фентезійної літератури, то нехай дозволено буде порозмовляти про короля Артура авторів фентезі. Яким нижчепідписаний є і має намір zostаватися надалі.

Почнемо з базисного питання — чи король Артур існував насправді? Можливо, це не настільки аж базисне питання, — бо жодна із можливих відповідей, чи ствердна, чи заперечна, не матиме вже жодного впливу на форму і вагу легенди. Втім, сама спроба дати таку відповідь може допомогти у зрозумінні міфу. Його джерел. І його значення.

Історія та легенда

Острови, нині звані Британськими, мали виняткове щастя стосовно населення. Почавши від праісторичних часів, їх раз за разом завойовували. Перемігши тубільну людність, завойовник-наїзник невдовзі сам перетворювався на «аборигена», лише для того, щоб через короткий час бути переможеним і завойованим кимось іншим, а той інший знову робився «тубільцем» і так далі, наша пісня гарна й нова. Через це невідомо по-справжньому, хто ж там був «пратубільцем». Себто, не було

³ Всіх і не злічити — але ж світова «артуріана» була б неповною без незрівнянної «Ізольди Білорукої» авторства Лесі Українки.

б відомо, якби не легенди та перекази. Але, оскільки ми маємо легенди і перекази, то знаємо, що оригінальним і прапервісним мешканцем Британських Островів був велетень Альбїон, син Посейдона. Від нього Острів узяв свою найдревнішу назву⁴.

Та незабаром з'явився перший наїзник⁵. Був то Геракл, який після численних подвигів на півдні Європи прагнув прославитися ще й у гіпербореїців. Подолавши Гібралтар і встановивши там два стовпи, герой невдовзі дістався Білих Скель Дувру. Негостинний Альбїон із ревом кинувся на нього, а Геракл огрів його по маківці своїм славнозвісним дубцем. Після чого пішов собі додому. Варто зазначити, що був то єдиний завойовник Острова Альбїон, який так учинив. Усі його наступники або залишалися навіки, або викинуто їх силоміць.

Згідно з оповідями, черговими колонізаторами були потомки Ноя. Яфет, син Ноя, зродив сина Гістіона, а той, у свою чергу, сплотив чотирьох синів, званих Франком, Романом, Алеманом і Бриттом. Кожен із них оселився у відповідному закутку Європи та дав початок відповідному народові. Як можемо здогадатися, Бритто осів на Острові Альбїон, від брата Франка ділила його протока, пізніше названа Ла-Маншем.

Легенда не уточнює, які регіони Європи заселили інші потомки Ноєвих синів. Але я маю певні теорії стосовно теренів, обраних правнуками Хама.

Англійський поет Джон Мільтон, спираючись на Джефрі Монмутського (про нього ще йтиметься) заперечує раніше приведену версію. Згідно з Мілтоном і Джефрі, було так:

Після падіння Трої уціліла з різні жменька троянців, ватагував над якими Еней. Долю Енея описав Вергілій. Вона загальновідома, не станемо тут її повторювати, обмежимося лише одним теж загальновідомим фактом: Еней врешті-решт осів у Італії та дав початок римлянам. Він мав сина Асканія, званого Юлом. Натомість Асканій мав сина Сильвія, а сином Сильвія був, у свою чергу, певний Брут. Згаданий Брут мав нещастя випадково вбити батька на полюванні, за що його було вигнано з Італії. Баніт помандрував до Греції, а там зустрів інший анклав утекших зі зруйнованого Іліону троянців. Певдилося їм зле: греки їх утискали, гнобили і у всякі способи утруднювали життя. Брут згукав родичів і послався на приклад прадіда Енея. «Рушаймо на море, — закликав він троянців, — пошукаємо собі власний класик землі. А що, хіба нема світу поза Італією? Енею повелося, чи ми гірші? Кажу вам, хлопці, знайдімо собі нову батьківщину, а як поталанить, то й сабїянки якісь трапляться, весело буде!»

Троянці послушались і рушили. Пливли довго і спершу безуспішно. На щастя, Бруту вчасно з'явилася богиня Діана, яка наказала плисти на північ від галльських берегів, до земель, де живуть велетні. Там буцімто постане Нова Троя.

Богиня не жартувала. Тримаючись вказаного курсу, троянці невдовзі побачили Білі Скелі і висіли на берег у місці, нині званому Девоншіром. Виявилось, що стосовно велетнів богиня теж не пересадила — і справді в Альбїоні було тої погані як комахні. «Холера, — вилаявся Брут, — прадід втрапив у ліпше місце. Рутульці були менші!»

Довго не надумуючись, Брутові хлопці назвали відкритий суходіл — на честь шефа — Британією, а тоді взяли за велетнів і погнали їх втришя. Влаштовано навіть карну експедицію — один із Брутових супутників, Кориній, вибрався на далекий захід, переміг і вбив запанілого там велетня Гогмагога та осів на здобутих теренах, а від його імені названо ту країну Корновією — Корнвельсом.

Натомість Брут збудував місто, яке назвав Троянова. З часом ця назва перетворилася на Тріновантум, а нині це Лондон.

Синами Брута були Локрин, Альбанакт і Камбер. Після смерті батька вони поділилися територією. Локрин вибрав центральну частину, себто нинішню Англію. Від імені владики країна ця зватиметься Логрес чи Логрус. Камбер узяв західну частину (Валлію та Камберленд), країну, названу Камбрією чи Кимпрієюⁱⁱ.

Третьому Брутовому синові, Альбанактові, припала Північ — Каледонія, тобто теперішня

⁴ Альбїон.

⁵ Чужинець-завойовник.

Шотландія. Край цей названо Альбанією.

Як бачимо, геть-усе було б ясно та просто, коли б не те, що вірити в оповіді та легенди ніхто не хоче. Натомість усі вірять антропологам та археологам. Отож послухаймо тепер, що про прапоселенців Британських Островів кажуть учені.

Найдавніше ідентифіковане населення Островів належало до тієї ж групи, що й грецькі пеласги чи італійські етруски. Англосаксонські історики називають цей таємничий народ іберами, бо прибули вони, — як гадають, — з Іберійського півострову. А от звідки прибули на Іберійський півострів, коли висіли на Британських Островах, чи застали там і підкорили якийсь тубільний прастарий народ, — невідомоⁱⁱⁱ.

Ібери залишили по собі небагато слідів на Островах (звісно, якщо не лічити Стоунхендж і Ньюгранж), звідки випливає, що вони не розвинулися на взірць етрусків, але залишилися на доволі примітивному щаблі цивілізаційного розвитку аж до часу прибуття на Острови галлійських кельтів — етнічної групи, яка нас особливо цікавить.

Кельти здолали далеку дорогу, — первісно цей народ, вірогідно, заселяв регіони, розміщені біля підніжжя Альп, над верхнім Рейном і Дунаєм. Звідти кельти здійснили довгий завоювницький похід. Частина з них (племена боїв) опанувала Чехію (звідси походить Богемія) та Моравію, на якийсь час ввійшли на територію сучасної Польщі⁶. Натомість інша частина заселила Галлію, що, як учить Цезар у своїх «Записках про галльську війну», ділиться на три частини (*Gallia est omnis divisa in partes tres*). Оті *partes tres* — це регіони, заселені племенами, які розмовляють різними мовами та мають різні звичаї. Цезар називає їх аквітанами, белгами і кельтами, інколи вживаючи щодо останньої групи назву «галли».

Саме ці галльські племена (окрім аквітанів, що не походили від кельтського кореня) здійснили чергові наїзди на Британські Острови. Першими (у VI ст. перед Різдом) до Британії рушили племена, звані гойделами. Вони заселили теперішню Ірландію та острів Мен і Британію по Камберленд, Корнвельс, Девон та Північну Валлію, спершу винищуючи аборигенів та витісняючи їх із родючих земель, але пізніше об'єднуючись та інтегруючись із ними супроти спільного ворога, нових завоювників, якими були (у VI ст. перед Різдом) їхні кельтські куми, племена белгів, що заселяли долину ріки Мози^{iv}.

Але частина тубільного пранаселення Британії (ті гадані ібери) встояла, не інтегрувалася з галлійськими кельтами і не дозволила себе підкорити. Були то племена, що заселяли дикі, недоступні височини і гори на півночі Острова — Альбанію, тобто теперішню Шотландію. Як побачимо далі, ці північні племена протистояли чужому натиску дуже ефективно і дуже довго.

А на півдні усе йшло стереотипно. Наїзд, боротьба, завоювання, інтеграція. Белги швидко опанували усю південно-східну низовину, а врешті дійшли аж до підніжжя Грампіан⁷ і до ріки Твід. Гойдельські кельти міцно тримали Ірландію та Мен, їхні анклавні зберігалися в Корнвельсі та Валлії. Спільне кельтське коріння полегшувало інтеграцію і порозуміння на прикордонних територіях. З часом змішані з гойделами белги поділилися на групи і племінні союзи — кельтські, але вже британські. Одну з таких групи римляни пізніше назвуть брігантами^{8v}. І саме від цих брігантів (а не від легендарних Бритто чи Брута) усе населення Острова невдовзі були названі «бритами», а сам острів — Британією. Хрещеними батьками стануть римляни. Що ж, вони, зрештою, — потомки Енея.

⁶ Хоча це й не має прямого стосунку до короля Артура, але кельтські сліди на території сучасної України — надзвичайно цікава тема, яка інтригує багатьох дослідників. Про співзвучність «кельт» - «гал» (Галич, Галичина) лише лінивий не писав, а схожість між боями і бойками одразу впадає в очі.

⁷ Грампіани — три гірських пасма в центральній Шотландії, що простягаються з південного заходу на північний схід. Найвища точка гір і всієї Шотландії гора Бен-Невіс 1344 м.

⁸ Бріганти (Brigantes) — кельтське плем'я, що були на чолі брігантської конфедерації. Розташовувалося на північному сході Британії (сучасний Йоркшир). були сусідами племен парізі та карветів (на сході), вотадінів (на півночі), корітанів та корновіїв (на півдні). Стосовно назви племені думки розходяться. За однією версією, назва походить від слова «бріга», що в кельтській мові значить «поселення». За іншою думкою, походить від імені богини мудрості Брігіти (Матір-пам'ять), яка ототожнювалася з давньоримською Мінервою, й була головною богинею цих народів. Звідси назва брігантів — «народ Брігі».

Римляни зацікавилися Островом ще до народження Христа. У 55-54 рр. перед Різдвом на бритів виступив Юлій Цезар. Він здійснив дві висадки (я так тверджу згідно із Робертом Грейвсом⁹, а не згідно з істориками, врешті-решт я письменник, а не історик). Під час першої брити, очолювані королем Кассівелауном (Cassivellaunus) так запекло оборонялися, що Цезар зумів просунути у глибину суходолу всього на десять миль. За другим заходом, збільшивши сили до десяти тисячі вояків, зламав оборону і опанував Кентію — теперішній Кент. Похід завершився змушенням остров'ян до щорічної данини, яку вони перестали платити вже через два роки.

За правління Цезаря Августа, Тіберія та Калігули (близько 30 р. перед Різдвом — 40 р. н.е.) Рим не цікавився Британією і не нагадував про данину, розуміючи, що на практиці це означало б завойовницьку війну, кошт якої оцінювали як надто високий порівняно зі сподіваними зисками. Отож відносно Острова вели політику торговельного проникнення.

Невдовзі у південно-східній Британії почав владарювати Кунобелін (Cunobelinus), король триновантів¹⁰. Сини Кунобеліна, що, видно, не надто ладнали з татусем, почали тікати до Риму і просити військової допомоги, обіцяючи навзамін визнання зверхності Імперії... і регулярну данину. Несподівано Калігула загорівся до цього вичину. «Завоюю, — хвалькувато крикнув він, — Британію від островів Сіллі до Оркад». А після того рушив. Ставши з військом у Булоні, наказав легіонерам рубати море мечами і назбирати скойок, що оголосив перемогою над Нептуном і даниною Британії. На цьому «вторгнення» закінчилося. Калігула повернувся до Риму, а там Кассій Херея уже гострив стилет¹¹...

Кунобелін помер того ж року, коли стилет Кассія Хереї досягнув Калігулу (41 р. н.н.). Після смерті короля його родичі вчепилися одне одному в горлянки, змагаючись за владу. Один із синів Кунобеліна, Каратак (Caratauc), проголосив себе королем триновантів. Другий син, Веріка (Verica), згідно із сімейною традицією, втік до Риму і звернувся до Клавдія з проханням про допомогу у боротьбі з братом.

Клавдій дбайливо і скрупульозно готує кампанію. Вивчає записки Юлія Цезаря, вміло формує експедиційний корпус. 43-го року силами сорока тисяч вояків переправляється через Дуврську протоку і вдаряє по бритах, прямуючи на столицю Каратака, Колчестер. Каратак і його зять Каттігерн заступають римлянам дорогу під Брентвудом, але у битві зазнають поразки. Клавдій оголошує здобуту частину острова (південну низовину — Кент, Сассекс і Ессекс) римською провінцією. Залишає тут військовий контингент під командуванням Осторія¹², а сам — за прикладом Цезарів — організовує тріумфальний в'їзд до Риму.

Але вже 45-го року Каратак знову збирає сили і вдаряє на римські гарнізони. Спершу здобуває успіхи, однак потім власні земляки по-зрадницьки його захоплюють і видають римлянам. Привезений до Риму і поставлений перед Клавдієм у кайданах, він напрочуд зграбною латиною проголошує власну захисну промову, так проречисто, аж зворушений імператор дарує йому життя. Відвідавши і оглянувши Рим, Каратак вимовляє знамениті слова: «Не розумію, як владарі такого прегарного міста можуть у глибині своїх сердець прагнути наших острівних халуп».

Бідний Каратак. Не розумів, що Римові ніколи не досить того, що міг дати завойований острів: золота, срібла, заліза, цинку, олова, шкір, збіжжя, худоби, невольників. Римляни не відмовилися від планів завоювання Британії, через Ла-Манш пливли подальші легіони. 47-го року Британія була окупована аж до ріки Северн і Трент.

Брити не піддалися легко. Дивували римлян мужністю та затятістю, з якою боронили свою землю. Хоча *Pax Romana* швидко став у Британії dokonаним фактом, кельти та брити не складали зброї. У роках 60-69-му, коли майже весь Острів був завойований, вони збройно повстали проти нападників під проводом войовничої Боудіки (Boadicea), королеви іценів. Боудіка змагалася хоробро.

⁹ Мається на увазі роман-дилогія Р. Грейвса «Я, Клавдій» та «Бог Клавдій».

¹⁰ Тринованти — а пам'ятаєте Троянову!

¹¹ Кассій Херея — головний співучасник вбивства імператора Калігули.

¹² Публій Осторій Скапула (Publius Ostorius Scapula, бл. 15 — 52) — військовий та державний діяч часів ранньої Римської імперії. У 47-ому році був призначений проконсулом Британії.

Розгромила кілька легіонів, перебивши сімдесят тисяч римлян та їх поплічників. Полонених легіонерів наказувала саджати на загострені палі, що доволі ефективно знижувало моральні сили ворога.

Але цей опір виявився даремним — повстання було криваво придушене. Боудіка не згодилася на ганьбу, що стала долею Каратака, — наклала на себе руки. Нині її пам'ятник стоїть у місті, яке вона під час повстання спалила дощенту, — в Лондоні біля Вестмінстерського мосту.

Невдовзі після цього, року 78-го, римський полководець Гней Юлій Агрикола завершив завоювання, здолавши останніх бритів, які ще боронилися, під Монс Граупіус у Каледонії^{vi}. Від цієї дати повне і неподільне владарювання римлян над Островом стало фактом. *Britannia* перетворилася на чергову провінцію імперії.

Але значаю — далека Північ і на цей раз зуміла протистояти агресії, знову не дала себе захопити! Дикі лісові хаші Coed Celyddon, недоступні верховини та узвози Каледонії та грампіанські перевали, які відважно захищали дикі племена горян, знову виявилися нездоланною перешкодою. Як колись кельти, так тепер вишколені римські легіони, орли яких звиятно перелетіли півсвіту, мусили відступити через затятість і хоробрість тубільців. Північні верховинці виступали на бій у військових барвах, тому римляни почали називати їх *Picti* (розмальованими). Когорти відійшли, Північ зберегла свободу, а хоробрі «розмальовані» не обмежувалися обороною. Атакували самі, відгризалися так ефективно, що римляни врешті-решт змушені були відгородитися від них. Згідно зі своїм звичаєм, збудували два чергові лімеси, прикордонні оборонні мури, що визначали рубежі римських володінь і мали на меті втримати піктів у рамках та унеможливити їм розбійницькі виправи. Впродовж 122-127 років постав Адріанів Вал (*Vallum Hadriani*, що перетинав північну частину Острова по лінії теперішніх міст Карлайл і Ньюкастл), у 140-142 року — Вал Антоніна (*Vallum Antonini*, на рівні сьогоденішнього Единбурга. На північ від Валів були пікти, на південь від нього — *Pax Romana*.

Британія за римських часів (близько 400 р.)



Однак *Pax Romana*, як у всіх римських провінціях, означав не окупацію, терор і визискування, але передусім розвиток і прогрес: цивілізаційний, господарчий, культурний. Британія була поділена

на чотири провінції: *Maxima Caesarensis*, *Flavia Caesarensis*, *Britannia Prima* і *Britannia Secunda*, столицями яких були *Londinium* (Лондон), *Lindum* (Лінкольн), *Corinium* (Сайренсестер) і *Eboracum* (Йорк). Кожною з провінцій управляв віце-префект, натомість усі провінції разом підлягали владі префекта, себто намісника. Військова влада була в руках двох воєначальників (преторів) — один носив титул *Dux Britanniarum*, мав осідок в Единбурзі та піклувався північними фортами лімесів. Другий, *Comes Littoris Saxonici*, стеріг безпеки узбережжя (від Портсмуту до Уошу), якому загрожували напади саксонців та норманів.

На місці колишніх кельтських *caers*, себто твердинь, постали пізніші римські города, форти та укріплені табори: *Samulodunum* (Колчестер, колишня столиця Кунобеліна та Каратака), *Dubris* (Дувр), *Venta Belgarum* (Вінчестер), *Isca* (Карлеон на ріці Аск), *Isca Dumnoniorum* (Ексетер), *Glevum* (Глочестер), *Aquae Sulis* (Бат), *Corstopitum* (Корбрідж), *Deva* (Честер), *Segontium* (Карнарвон), *Venta* (Карвент), *Lugvalium* (Карлайл) і багато, багато інших.

Римляни стояли в Британії 400 років. Дуже довго. Але врешті-решт змушені були її покинути. Причина була простою — впродовж століть вони нападали на інші народи і колонізували інші землі, впродовж віків приносили іншим племенам *Pax Romana* і накидали його силою. Але ото трапилось так, що зненацька хтось загрюкав руків'ям меча в їхні власні двері. До стін *Roma Aeterna*, Вічного Міста, уже підступали візиготи.

Вихід римлян із Британії не трапився зненацька. Римляни відходили поступово. І хоч останній римський легіон покинув Острів 407 року, в Британії залишилося багато римлян. Легіонери, що мали тут земельні володіння, військову вислугу, ті, що породичалися з бритами завдяки подружнім зв'язкам, купці. Асимільовані представники римської аристократії, злучені шлюбами з родовою кельтською аристократією, дали початок новому правлячому класу — британській аристократії, шляхті, яка вже від часів Каратака так само вільно володіла латиною, як і кельтською мовою.

Знайшлися, проте, й такі, що радісно привітали відхід завойовників. Адже вогнища антиримського опору тліли в Британії впродовж усіх 400 років окупації. Ватажки кланів, беручи приклад із раніше згаданої Боудіки, регулярно влаштовували бунти і повстання. Хоча легіони стояли аж на Валі Антоніна, проте під самим носом *Dux Britanniarum*, у гористих регіонах Валлії, Деведі та Гвінеді, біля Ир Видфа¹³, у Регеді та Корнвельсі влада Риму практично не існувала — тут постійно панували клани і друїди. А коли римлян не стало, клани негайно ж вчепилися одне одному в горлянку. Почалася довга і затята боротьба за владу і домінування.

Відсутність римських легіонів та розгардіяш, що наступив, не уник уваги сусідів. На західних узбережжях з'явилися вітрила ірландських піратів, яких тоді називали шкотами (*Scoti*). А з півночі, здолавши покинуті римлянами Вали Антоніна й Адріана, на південь ринули незнищенні пікти.

Проримська партія кілька разів зверталася до імперії за допомогою, — лише для того, щоб почути: імперія не цікавиться Британською Провінцією. Британія має самоуправління, є незалежною і мусить сама розв'язувати свої проблеми. Допомога з Риму не надійде. Рим має інші, важливіші справи.

Як легко здогадатися, цими важливішими справами були готи Аларіха, які спустошували місто. То були останні конвульсії імперії, що донедавна володіла половиною світу. Року 476 Західна Римська Імперія впала і вже не звелася.

Повернімось, однак, до Британії. У війні кланів та угруповань близько 441-442 року впливає напілегендарна, напівісторична постать. Воїн, клановий вождь, такий *capo di tutti capi*¹⁴, що, напевно, захопив владу, вирішуючи або підпорядковуючи собі інших претендентів. Його ім'я — Вортігерн¹⁵. Безсумнівно, брит (достатньо звернути увагу на схожість імені з Каттігерном, зятем Каратака), але начебто одружений з чистокривною римлянкою, причому аристократкою, з імператорського роду, Вортігерн добивається успіху за успіхом. Об'єднує римську і британську партію, здобуває серйозні перемоги у битвах проти ірландців, на якийсь час виганяє за Вал Антоніна піктів, що спустошували

¹³ Сновдон — найвища гора Валлії.

¹⁴ Бос над босами (італ.)

¹⁵ Валлійською мовою — Gwrtheyrn.

північ. Справді, муж, посланий Провидінням, якого ревно виглядала Британія. Вортігерн наводить порядок. Вортігерн править Британією.

І Вортігерн знищує Британію — Британію бритів. Як покаже історія, з перманентним наслідком. Вортігерн стає британським Конрадом Мазовецьким, — а, радше, це Конрад Мазовецький нічого не навчився з історії Вортігерна¹⁶.

Вортігерн знає, що піктів не вдається надовго утримати за післяримськими Валами, бо на Валах уже не стоять легіони. Потрібен дубець проти піктів. І Вортігерн знаходить такий дубець. Близько 443 року на Острів прибувають союзники, вправні воїни, які битимуться за Британію та за Вортігерна, які покажуть піктам, чому ківш лиха. Це германські племена — юти, фризи і сакси. Незабаром усю цю збиранину почнуть називати спільним іменем саксів чи саксонців^{vii}. Очолують їх Генгіст і Горса, над ними майорить їхній знак — Білий Кінь.

Союз скріплений шлюбом Вортігерна (римлянку отруїв?) з донькою Генгіста. Сакси здобувають право оселитися на острові Теніт і приморській частині Кенту. Окрім того, їм обіцяють усю територію, яку вони відвоюють у піктів — на північ від Валу Антоніна все належатиме їм. Сакси гостро беруться за справу і дійсно міцно дають піктам по шиї. Не обмежуються обороною римських лімесів — висаджуються на Оркнейських островах і звідти атакують піктів з тилу, на глибокій півночі. А до Британії плывуть усе нові кораблі, що везуть нових воїнів... і сотні нових осадників. Осадники роззираються довкола. Землі на північ від Валу, в дикій Каледонії? А нащо так далеко шукати? Тут, у Британії, в Кенті та Сассексі, є досить гарної та родючої землі, її можна займати одразу ж після висадки. Це багатий край, не те що наша пісна Ютландія, кам'яниста Фризія чи болотисте устя Ельби. Тут усього вдосталь. А як чогось забракне, то можна його легко відібрати у дурних, сонних бритів, отих псевдо-римлян. Пікти століттями так чинять і живуть, берімо приклад із піктів.

Йдуть з димом кельтські кланові твердині та римські вілли. Сакси пруть вперед, брити перелякано відступають. Уже бачать, що самі притягли до себе ворогів, порівняно з якими розмальовані пікти — лагідні ягнята. Вортігерн у розпачі вдається до переговорів, вирішує домовитися зі саксами, визначити кордони і демаркаційні лінії. Сотня британських вождів зустрічається на мирній конференції зі сотнею танів Генгіста. Усі — на знак миру і дружби — прибувають без зброї. Пиняться пиво, на рожнах шкварчать свині та барани. Радіймо! Нехай живе дружба між народами!

А де ж має місце ця урочистість? На рівнині Солсбері. У кам'яному крузі Стоунхендж, званому Танцем Велетів.

На даний Генгістом знак зблискують ножі, досі хитро сховані у халявах саксонських танів. На розширених від страху очах Вортігерна діється страшна різня, що увійде до історії як Ніч Довгих Ножів. Перша Ніч Довгих Ножів — людство, люблячи добрі приклади, влаштує пізніше іще декілька.

Вортігерн дивом рятується, тікає, щоб сховатися у Кембрійських горах. Це кінець його політичної кар'єри. І — як видається, — кінець кельтської Британії. Кінець удаваним приязні та союзу! Це попросту чергове завоювання. Незабаром уся східна частина Острова належить саксам. Британія починає скорчуватися до розмірів Сомерсету, Девону, Валлії та Корнвельсу. Над рештою краю панує Вотан і Білий Кінь.

Але от з'являється черговий муж, посланий Провидінням. Останній справжній римлянин (хоча, мабуть, брит, як Вортігерн), що ввійшов до хронік під іменем Амброзії Авреліана. І з титулом *Dux Bellorum*. Перемігши і усунувши Вортігерна (либонь, грубо полосувавши ножем по горлі) Амброзій відтискає саксів на схід, відбудовує та зміцнює покинуті римлянами форти, а британські кланові твердині укріплює на римський лад. Реконструює мережу доріг, неабияк зміцнює економіку країни і торгівлю з континентом. Але сакси, хоча й не можуть захопити укріплених міст і фортець,

¹⁶ Конрад Мазовецький (1187-1247) — тісно співпрацював з Німецьким (Тевтонським) орденом хрестоносців, у 1226 році віддав йому у володіння Хелмінську землю Польщі. Нам може бути особливо цікавим те, що, попри союз із Данилом Романовичем, Конрад віддав добжинським лицарям волинське місто Дорогочин, звідки князь Данило вибив їх 1247-го року. Натомість із хрестоносцями полякам, литвинам і русинам довелося змагатися кілька століть.

все ж надалі безупинно і практично безкарно спустошують країну грабіжницькими нашествиями. Усе ще немає способу, щоб приборкати саксів.

І тут починається легенда.

Постарілий Амброзій Авреліан, *Dux Bellorum*, визначає між клановими вождями свого спадкоємця. Ним стає Утер Пендрагон, але не всі згоджуються з цим вибором. Горлейс із Корнвельсу, володар замку Тінтагель, відкрито відмовляється підкорятися Утерові. Та дехто запевняє, що ворожнеча між Утером і Горлейсом не зводиться лише до політичного суперництва. Очі Утера трохи задовго затрималися на вродливій Ігерні, дружині Горлейса. Війна, що розпочинається, — це війна за жінку.

Радником Утера є мудрий і могутній чорнокнижник (друїд) Мерлін. Завдяки чарам Мерліна охоплений пристрастю Пендрагон набуває подоби Горлейса, — ніхто, навіть Ігерна не розпізнає камуфляжу, коли Утер входить до замку Тінтагель. Ігерна не пізнає його навіть у подружній спальні.

Утер здобуває жінку та владу, перемагає клани, що об'єдналися проти нього. Горлейс гине в битві, інші приносять васальну клятву переможному полководцеві, Пендрагон стає новим *Dux Bellorum* і побирається з Ігерною. Ігерна приводить на світ сина — плід тієї ночі в Тінтагелі. Але тут з'являється чорнокнижник Мерлін, щоб нагадати Утерові: чародійський камуфляж, завдяки якому Дух оволодів колись Ігерною, має свою ціну — зачате тієї ночі дитя мусить належати Мерліну.

Малого Артура, — бо таке ім'я носив син Пендрагона та Ігерни, — Мерлін віддає під опіку лицаря Екторія. Хлопець виховується разом із сином Екторія, Кеєм. Минають роки. Утер Пендрагон, *Dux Bellorum* і *Comes Brittanorum*, помирає, — начебто подавившись на смерть кісточкою курчати. Хто тепер правитиме Британією? Хто продовжить справу Амброзія та Пендрагона, хто стримає піктів і саксів?

У день Імболку — свята кінця зими — вожді кланів збираються в Лондініумі, на місці, де стоїть величезна кам'яна брила. У камінь ввіткнуте сталеве ковадло, а в нього вбитий меч. Як проголошує напис, той, хто зуміє витягнути клинок із ковадла і кам'яної брили, — законний володар бритів. Ану, хлопці, до роботи, хто витягне? Дехто навіть не намагається, може, тому, що не вміє читати, — дідько його знає, що там насправді стоїть написане на тій каменюці? Інші, певні сили своїх пліч та рук, беруться за спробу. *Uff... Shit... Next, please.* Ох... Холера... Наступний, прошу.

Багато силачів пробує, нікому не вдається. Аж ось за руків'я меча береться п'ятнадцятирічний Артур, виросток-вихованець лицаря Екторія. І меч пророцтва, витягнутий з каменю, зблискує в його руці! «Дивіться, брити, — гукає Мерлін, — от законний спадкоємець Утера Пендрагона! От ваш король Артур!»

Пророцтво, здійснене на очах усіх бритійських родів, сколихнуло країну, — усі спішають під команду юного володаря. Армія, що формується, вдаряє на саксів. Артур змагається з потомками Генгіста і Горси в одинадцятих переможних битвах. Одинадцять разів розгромлює їх дощенту, бо ядро його армії — це кавалерія, нестримна в наступі кінна дружина молодців-зухвальців. А сакси, хоча їхній знак — Білий Кінь, б'ють не по-сучасному, пішо. І програють.

Дванадцята, вирішальна битва, що точилася на полях під горою Бадон, закінчується жахливим розгромом саксів, — моральна і військова сила тевтонських загарбників була тотально зламана. Альбіон, Британія, країна Логріс може відродитися, край, порятований від загрози нападів, має у перспективі довгі літа спокою і добробуту під мудрою та справедливою владою Артура, якого підтримують його кінні лицарі, що сидять разом із ним у замку Камелоті довкола Круглого Столу...

Легенда?

Ми ще повернемося до того факту, що Артур, *Dux Bellorum*, згадується у численних записаних переказах, а таких джерел чимало. Але дослідники артуріанського міфу, — а їх теж сила-силенна, — звернули увагу на інші факти, які впливають зі звичайної логіки та підтверджують історичну автентичність цієї постаті. Впродовж 443-505 років саксонська експансія розвивається енергійно і в напруженій швидкому темпі. А в 505-516 роках раптом зупинилася, застрягла на місці. Щось трапилося. Мала місце історична подія, яка утихомирила саксів на час, достатньо тривалий, щоб із грабіжників та загарбників вони перетворилися на поселенців, що мирно обробляють землю у східній частині

острова. На поселенців, що врешті інтегрувалися та злилися з потомками бритів, аби дати початок народів англосаксів, — які, в свою чергу, невдовзі були завойовані норманами з Нормандії, очоленими Вільгельмом Завойовником. А коли войовничі грабіжники перетворюються на спокійних поселенців? Ясно, — коли їм дістанеться добрий прочухан. Отож, без сумніву, хтось дав саксонцям доброго прочухану, хтось на довгі роки переламав їм хребет. Це підтверджує також археологія. Впродовж цих довгих років (505-550) немає й сліду появи типових саксонських реліктів за гіпотетичною демаркаційною лінією, за яку переможець відтіснив саксів, завдавши їм поразки, лінією, що йшла більш-менш уздовж східного краю рівнини Солсбері (теперішнє графство Гемпшір) на північ через Чілтерн-Хілс аж до лінії рік Трент і Гамбер.

То хто ж стримав саксів на сході, зупинив напади і експансію? Очевидячки, — мусив то бути талановитий полководець, *Dux Bellorum* на всю губу, до того ж настільки популярний і харизматичний, що зумів об'єднати і підпорядкувати собі клани бритів, зумів утворити з них дисципліновану армію. Як цей воєначальник переміг численних, загартованих у боях, досі непереможних саксів? Річ очевидна — використовуючи стратегію і тактику, яка стала для супротивників убивчою, проти якої вони не мали контрспособу. Римську тактику. Бо джерела і дослідження підтверджують: хоча зазвичай ядром та силою римських військових формувань був щільний стрій піхоти, однак у військах, розташованих на території Британії, переважала кіннота, звана *cataphracti* — катафрактами, яка краще зарекомендувала себе в сутичках зі швидкими колісницями кельтів та з піктами, що застосовували тактику командос — *hit and run*, наїзд і втеча. Що може нас зацікавити — як вважають деякі історики, на Валі Адріана стояло дві тисячі кавалеристів... сарматського походження¹⁷. Згідно з римськими звичаями, вояки при виході на пенсію здобували право оселитися в тому регіоні, де служили. Отож не виключено, що пізніші лицарі Круглого Столу вчилися мистецтва кінного бою від потомків «кентаврів» із сарматських степів, вишколених у римській тактиці.



То що ж талановитий полководець протиставив саксам? Швидкий маневр і нищівний кінний стрій, що взорувався на римських *cataphracti*, можливо, вдосконалений, ще більше пристосований до

¹⁷ Нас це, звісно, цікавить ще більше, оскільки сармати — це наша, українська територія (хоч би ким були ті сармати, вважається, що вони якісь віддалені предки осетинів). Натомість Анджей Сапковський натякає на модну в ранньомодерні часи теорію сарматського походження польської шляхти.

Хай там як, згадана концепція (сарматського походження артурівських лицарів) використана у фільмі «Король Артур» (2004 р.)

місцевих умов. Пішим ордам саксів протиставив вершників, озброєних довгим британським мечем, що, на думку знавців зброї, мав клинок, значно довший від римського гладіуса, отож короткі германські клинки-«сакси» не могли проти нього встояти. Окрім того, цих вершників захищав щит (*scutum*) і панцир (*lorica segmentata*), можливо, доповнений кольчугою із залізних кілець (*lorica hamata*), яку більшість істориків та знавців зброї (наприклад, Анджей Надольський¹⁸) вважає винаходом саме бритійських кельтів. Ще ці вершники швидко відкривають переваги важкого списа, пізнішого «копія», зброї, яку можна використовувати лише з коня. Зброї, яка ще через більше ніж тисячу років переважить шальку під Кірхольмом і Віднем¹⁹.

Отож маємо логічний доказ існування такого воєначальника і панцирних лицарів, маємо логічний доказ перемоги у вирішальній битві. То чого ж принципово піддавати сумнівам записки хроністів, які поміщають цю битву під гору Бадон, цього талановитого полководця називають Артуром, а його кінноту — Лицарями Круглого Столу?

Що то були за хроністи і що вони писали про Артура, як вплинули на остаточну форму міфу — розповім.

¹⁸ Анджей Надольський (1921-1993) — польський історик, археолог, знавець військової справи та зброї давнього світу.

¹⁹ Битва під Кірхольмом (27 вересня 1605) — одна з найбільших битв польсько-шведської війни 1600—1611 років. Битва закінчилася перемогою польсько-литовського війська та запам'яталася як один з найбільших тріумфів кавалерії Речі Посполитої. Битву під Віднем (другу) всі й так знають. Там, звісно, переміг Юрій Кульчицький, сам один.

Артур у хроніках, Артур у поезії

Перші спомини, які могли б стосуватися Артура, з'являються у творах валлійського монаха Гільдаса (516?-570). У «*De excidio et conquestu Britanniae*» («Руйнування і завоювання Британії») йдеться про битву під Бадомом, що, згідно з Гільдасом, відбулася у день його народження — себто, близько 516-го року. Але у Гільдаса немає жодного слова про те, хто — персонально — був переможцем. Ім'я Артур не згадується.

Інший валлієць, теж монах, близько 796 року дав життя твору під заголовком *Historia Britonum* («Історія Британії») — і тут уже маємо Артура, він названий на ім'я та з епітетами *Dux Bellorum* і *Comes Britanniarum*. Ненній згадує місця всіх дванадцяти звитяг Артура, включаючи коронну битву під *Mons Badonicus*, у якій Артур «рукою власною» поклав трупом 960 (!) супротивників. Поминувши мовчанням цей неправдоподібний лицарський чин, варто, однак, додати, що вчені досі побивають одне одного теоріями щодо справжнього розміщення дванадцяти згаданих Неннієм битв. Консенсусу не видно і не чути. Навіть узгір'я Бадон, місце найславнішої битви Артура, має аж шість локалізацій: Бат, Ейвон, Бедбері, Брентвуд, Беркшір і Батемптон^{viii}.

У *Annales Cambriae* невідомого автора, написаних близько 956 року, дату битви під Бадомом відносять точно до 516 року. Приведені також дата й обставини смерті Артура — він поліг у битві під Камланном, року 537.

Період, під час якого артурівська легенда поставала в усній народній традиції, Джозеф Кемпбел називає міфогенним моментом^{ix}. На думку Кемпбела, наступним був перший період розвитку усного переказу (950-1066), під час якого виникла легенда Артура як надії Британії — короля, що зовсім не загинув, а перебуває на Острові Авалон (у гроті валлійських гір, в країні антиподів, серед ельфів, у кратері Етни і т.д.)^x.

Пізніше настає другий період розвитку (1066-1140). Як доводить Кемпбел, після захоплення Острова Вільгельмом Завойовником настає ера розвитку поезії бардів та пора шаленої популярності їхньої творчості. Франконормандці захоплювались бардами і жодна урочистість у замку нормандського пана не могла обійтися без виступу барда. Цього часу до артурівської легенди проникла сила-силенна елементів кельтської міфології та героїчного епосу. Нормандські лицарі хотіли слухати розповіді про лицарські чини паладинів Круглого Столу, натомість кельтські барди, потерпаючи від браку матеріалу, приписували лицарям Артура подвиги Кухуліна, Фінна Маккула, Діермеда, Талесіна, Гвидіона, Передура, Ллей Ллав Гьофеса, Пуйла, Манавиддана ап Лліра та інших богів і героїв, постатей з місцевих, ірландських та валлійських легенд, які уже тоді збирали та включали до *Mabinogion* — «Мабіногіону», валлійського «Підручника для молодих бардів». До цього факту ще повернемося. А зараз заглянемо до хронік — бо другий період Кемпбела супроводжувався розвитком легенди також у писемних переказах.

Саме під час цього періоду виникли *Gesta Regum Anglorum*²⁰, написані вченим монахом Вільямом Малмсберійським (1080-1143). Братчик Вільям (традиційно) описує подвиги Артура під Бадомом, але, зазначмо, разом із цим, книга містить першу в історії наукову критику міфу. Вільям звертає увагу на безліч вигадок і нісенітниць, якими обросла історична й гідна пошани постать короля Артура, та суворо ганить казочників і баляндрасників. Одразу ж по цьому вчений якнайсерйозніше повторює, що у битві під *Mons Badonicus* Артур власною рукою убив понад дев'ятсот саксів^{xi}.

Але найважливішим артурівським документом цього періоду була *Historia Regum Britanniae*²¹ Джефрі Монмутського (1100-1154), що описувала найдавнішу історію Британії (від Брута Троянського) і перетворила правління короля Артура на апогей і вінець цієї історії. З'явилася ця книга року 1139 і наробила страшного галасу. Вже тодішні історики проголосили її апокрифом, нісенітницею, ошуканством і вигадкою чистої води. Джефрі запевняв, що при написанні своєї

²⁰ «Діяння англійських королів».

²¹ «Історія британських королів».

«Історії...» використовував оригінальний документ мовою бритів, який отримав у подарунок від архідиякона Оксфорду. Майже всі згодились, що цей «оригінальний британський документ» — як і решта приведених Джефрі «фактів» — це звичайні вигадки, фальсифікації та байки. Але така репутація ні найменшою мірою не завадила цьому без сумніву апокрифічному творові майже негайно стати хітом і бестселером, — не було в тогочасній цивілізованій Європі двору, при якому не читали б уголос «Історії...» або не дискутували про неї. Бо це був твір цікавий... літературно. Хоча Джефрі надав книжці поважного і наукового характеру, він не обмежився сухою літописною згадкою про Артура, а включив туди усю повість — обставини народження короля, прихід до влади, здобуття меча Калібурна, одруження із Гванхамарою (Гіневрою) і її зраду (з Медравтом, небожем, а не сином короля), боротьбу Артура й Медравта, що закінчилася смертю обох суперників у битві під Камбулою (Камланном), відхід Гванхамари-Гіневри у монастир і, врешті, остання подорож короля до Авалону року Божого 542. А ще назвав на ім'я основних, пізніше канонізованих товаришів Артура: Вальгана (Гавейна), Кая і Бедівера. До цього напхав безліч легендарних і казкових елементів. Включив також чародія Мерліна — помістив у розділах *Prophetiae Merlini* і *Vita Merlini* (1134-1140) всю його історію, не минувши магічного переміщення Кам'яного Кругу Стоунхендж із Ірландії на рівнину Солсбері. Отож, як бачимо, Джефрі Монмутський заклав наріжний камінь під пізнішу форму легенди і йому безперечно належать авторські права на неї. Натомість вклад «Історії королів...» в англійську літературу був воістину колосальним — можна сміливо запевняти, що без Джефрі Монмутського не було б Чосера та елізаветинської драми. А якби не було Чосера і елізаветинської драми... Гмम्म...

Подальший період (1136-1230) Джозеф Кемпбел називає літературним і поділяє його на такі чотири підперіоди:

* * *

А. Англонормандський патріотичний епос (1137-1205)

Артуріанська легенда у виданні Джефрі Монмутського раптом здобула політичне значення. Розповідь про могутнього короля Англії, Валлії, Ірландії, Нормандії та Бретані лоскотала імперіалістичні забаганки потомків і наступників Вільгельма Завойовника — Генріха I Боклерка, Стефана Блуаського і Генріха II Плантагенета. Легенду слід було популяризувати й розвивати, щоб зміцнювати патріотичну єдність народу під правлінням одного владаря і узаконювати територіальні претензії. Прозаїчну, масковану під хроніку *Historia Regum...* перекладено на французьку поезію — бо культурна Англія під ту пору розмовляє французькою. Переклад здійснює монах Вас (1100-1175), автор твору *Geste de Bretons*, відомого також під назвою *Brut*, бо Вас узяв за вихідний пункт уже нам знайому, приточену Джефрі Монмутським легенду про походження бритів від Брута, правнука Енея Троянського.

Півсторіччям пізніше Лайамон, церковник із Вустеру, перекладає твір Васа як алітераційний епос анлосаксонською (староанглійською) мовою — утворюючи цим два кумедні парадокси. По-перше, його імперіально-патріотичний опус з'являється за часів, коли держава під правлінням короля Іоанна Безземельного починає розпадатися і занурюватися в хаос. По-друге, Лайамон оспівує діяння Артура мовою народу, якому Артур дав прочухана і цим найбільше прославився.

Обидва згадані автори в принципі не виконують нічого, крім трансляторської роботи — базисна форма і образ легенди залишаються точнісінько такими ж, як у Джефрі. Але Васові ми зобов'язані першорядною для легенди деталлю — він першим описує Круглий Стіл, а навіть його розміри — довкола нього сиділо п'ятдесят лицарів. Натомість панотець Лайамон пояснює значення форми столу, що мала покласти край звичним серед кельтських ватагів суперечкам за почесне місце при укті. Обидва твори кажуть про Артура як про «надію Британії» — король не помер, ельфи забрали його до Авалону і він повернеться звідси, коли країну спіткає справжнє лихо. Як бачимо, легенда починає не лише служити патріотичним цілям, але й зміцнювати серця.

І це не остання мета, якій вона послужить.

* * *

Б. Французький куртуазний роман (1160-1230)

Для французів, що мали власний епос про Карла Великого і романи про діяння його паладинів (т. зв. *chansons de geste*) постать Артура як короля бритів не була ні поетично насаженою, ні цікавою, а англійський шовінізм легенди міг їм лише заважати. Зате у Франції викликали інтерес побратими Артура, лицарі Круглого Столу, бо й мода тоді була на розповіді про індивідуальні вчинки, самотні виправи... і про кохання. Ідеалом і головним лейтмотивом пісень та романів французьких труверів було галантне кохання, *amour courtois* — сердечні пригоди хоробрих лицарів та їхні подвиги, здійснювані на честь і при захисті прекрасних дам. При дворах, які протегували труверам і трубадурам (наприклад, у Пуатьє Алієнори Аквітанської) популярною темою балад стала справа Артура і Британії (*matière de Bretagne*). Натомість спеціалізованим типом балади і любовного роману з групи *amour courtois* стали так звані *romans bretons*, що розповідали про кохання і залицання лицарів Круглого Столу.

Період, про який ми розмовляємо, — це час могутньої експансії артурівського міфу на Європу. Поезія французьких труверів усюди була живою й популярною, бо тогочасна французька мова, *langue romaine*, була тоді мовою всієї цивілізованої Європи — інші мови та писемності лише народжувалися. Старофранцузька мова вживалася і була популярною в Британії задовго до нападу Вільгельма Завойовника. У битві під Гастінгсом англосаксонські та французькі лицарі ляли одні одних по-французьки.

Кретьєн де Труа (1135-1183), придворний поет Марії Шампанської, — це найславніший трувер, що почав використовувати Камелот виключно як тло першої сцени, — тут починалася пригода, звідси лицар рушав у похід, — Артур благословляв його і більше у розповіді не з'являвся. Важливішими і першоплановими — були лицарі.

Кретьєн написав цілу низку віршованих романів «про добрих лицарів». Більшість із них («Трістан», «Ерек і Еніда», «Кліжес», «Івейн») мають своїх відповідників у подібні письмових версій валлійських романів і епосів, що саме тоді постають, але по-справжньому й досі невідомо, хто в кого запозичував, — Кретьєн у анонімних валлійців чи навпаки. Це не змінює того факту, що корінь був той сам — кельтська міфологія. Пісні кельтських бардів, співаних (французькою мовою!) у замках англонормандських лицарів, замандрували до континентальної Європи і були вже там такими ж популярними, як в Англії. Пам'ятає «Хрестоносців» Зофії Коссак-Щуцької²², сцену, в якій бард Роберта з Нормандії співає пісню про «Кеюса, доброго підчашія»? Це 1097 рік, перший хрестовий похід, — ні Кретьєн де Труа, ні Джефрі Монмутський ще не народилися, але ця сцена в жодній мірі не літературний анахронізм. Діяння Артура, Кая і вся *matière de Bretagne* могли бути відомими хрестоносцям. І все-таки Коссак-Щуцька допускається у цій сцені анахронізму в деталі, а навіть у двох. Ми ще до цього повернемося.

Натомість роман «Ланселот або лицар на підводі» (*Lancelot ou li chevaliers a la charette*) може бути визнаним як оригінальний, створений Кретьєном від основ. Він зацікавить нас з огляду на новаторське включення до структури легенди цього важливого лицаря і справи його кохання до дружини Артура, королеви Гіневри. Роман Кретьєна оспівує відому, пізніше канонічну історію про викрадення королеви злим лицарем Мелеагантом і про її визволення героїчним Ланселотом Озерним. Ланселот, втративши бойового румака, мусить поспішати на порятунок королеві на сільській підводі, — звідси й походить заголовок. Розповідь мала несамоовито зворушувати лицарів і витискати сльози із волошкових очей дам — адже для пасованого лицаря їзда на селянському возі була тоді страшенною ганьбою! Хтось із замку Мелеаганта, побачивши над'їжджаючого Ланселота, гукнув: «О, лицар на підводі! Либонь, везуть його вішати!» Ланселот у романі витримав цю ганьбу, не кліпнувши оком, приніс у жертву коханій дамі гордість і лицарську честь, бо кохав її гаряче і щиро. Кретьєн умів зачепити аудиторію, це риса великих бардів!

А Кретьєн де Труа був великим бардом. У його виконанні артурівська легенда вперше стала літературою. Мистецтвом. Тематика і мораль відходять на задній план — важливими стають форма і

²² На жаль, український читач не може пам'ятати цієї сцени, бо ні «Хрестоносці», ні жоден інший твір Коссак-Щуцької українською мовою не перекладалися.

спосіб викладу історії — *la conte. Voil le grand conteur!*

«Персеваль або легенда Грааля» (*Perceval, ou li contes del graal*), останній твір Кретьєна, — це знову значний внесок поета у структуру артурівської легенди. От з'являється щось таке, чого досі не було. Грааль.

Титульний Персеваль Валлійський — це невинний дурник, що прагне стати лицарем. Перш ніж дістатися двору короля Артура, переживає кумедні пригоди. Кретьєн знову зачіпає аудиторію, — грайливих французів найбільше розважає те, що Персеваль — *puscelle*, дівчачий, який регулярно і в пресмішній спосіб пропускає okazji, — себто зустрічних дам.

А тепер обіцяний анахронізм з деталями у Коссак-Щуцької: під час першого хрестового походу в баладах нормандського барда і в розмовах хрестоносців з'являються Персеваль і Грааль, хоча ні один, ні другий з'явитися не мали права. Персеваля і Грааль ввів Кретьєн де Труа вісімдесятьма роками пізніше. Якби бард Коссак-Щуцької оспівував валлійського Передура, анахронізму не було б.

Повернімося до роману Кретьєна — до дівча Персеваля, що, вже ставши лицарем, потрапляє до таємничого замку Короля Рибалки, який страждає від невиліковної рани. Персевалеві демонструють дивну посудину, звану Граалем... Ще йому показують спливаючий кров'ю спис...

І тут у розповіді настає несподіваний поворот. Починається містерія, на очах аудиторії вершиться якийсь таємний обряд. Велика таїна. І розповідь уривається. Персеваль не задав питання, якого чекав Король Рибалка. А Кретьєн не закінчив твору. Залишив загадку...

Загадку, до якої ми ще повернемося.

* * *

В. Релігійні розповіді про Грааль (1180-1230)

До вищезгаданих входить трилогія «Йосип Ариматейський», «Історія Святого Грааля» та «Мерлін і Персеваль», написана у 1190-1198 роках бургундським поетом Робертом де Бороном. До нашого часу дійшла лише перша частина трилогії. Двох інших не знаємо і не знатимемо. Пропали.

Натомість знаємо важливішу річ — так званий Цикл «Вульгати», що складається з «Історії Святого Грааля», «Історії Мерліна», «Книги Ланселота», «Пошуків Святого Грааля» і «Смерті Артура». Цикл «Вульгати» виник у 1215-1235 роках як витвір групи анонімних монахів-цистеріанців. Існує теорія, що уже значно раніше надихнув монахів до записання (і урелігійнення) легенди про Артура їх великий побратим, Бернар Клервоський, покровитель і обновитель ордену, один із найбільших моральних авторитетів тієї епохи. Бернар Клервоський чудово розумів дидактичне і моральне значення легенди — та її соціотехнічну роль^{xii}.

Цикл «Вульгати» є черговим потужним розвитком і збагаченням міфу. На базі «Історії...» Джефрі Монмутського і романів Кретьєна де Труа монахи додають до будівлі подальші балки, найважливішими з яких є:

- історія Грааля і вихід Йосипа Ариматейського;
- родовід і значна розбудова постаті Ланселота Озерного, висунення цього лицаря на чільне місце в легенді;
- грішний зв'язок Ланселота і Гіневри, дружини короля Артура;
- дещо менш грішний зв'язок Ланселота і незайманої Елейни, від якого народжується цнотливий, побожний і чистий, наче сльоза Галаад;
- незліченні пригоди лицарів Артура: Ланселота, Гавейна, Кая, Борса, Персеваля, Ектора де Марі та ін.;
- пошуки Святого Грааля (даремні для грішників, увінчані успіхом, коли за цю місію взявся чистий Галаад);
- переворот і зрада Мордреда як безпосередній наслідок гріха Гіневри і Ланселота, різня під Камланном як своєрідна *Götterdämmerung* — «Загибель богів» і пересторога потомкам, щоб не грішили.

Як бачимо, легенда починає служити черговій меті. Починається фронтальна атака Церкви,

розрахована на повну анексію що не кажи світської, а за походженням навіть поганської легенди, на використання її як власного знаряддя. По-перше, мусить виникнути кодекс щиро християнського лицаря, — причому не в формі сухих наказів і пересторог, проголошених із казальниці, а у формі легко зрозумілого і загальнолюбленого міфу. Артурівська легенда у «Вульгаті» має на меті показати, що лицарські ідеали та лицарська етика за походженням релігійні, навіть євангелічні, а лицарство виконує спасительську роль і є нічим іншим як збройною рукою Церкви.

По-друге — моральні норми. Кохання, *amour courtois*, ще недавно оспівуване Крет'єном перед зворушеною аудиторією закоханих пар, що ронили сльози над сердечними нещастями Трістана чи Ланселота, стає у Циклі «Вульгати» грішним та нечистим. Жінка легенди, для труверів недавній об'єкт захоплення і пошани, інколи навіть культу, стає, згідно з доктриною, *instrumentum diaboli*.

Годиться однак зазначити, що Цикл «Вульгати» — це цікава і надзвичайно новаторська літературна праця. Твір має форму повісті-ріки і написаний прозою. Тому від промовлюваних вголос труверських романів «Вульгату» відрізняє її елітарний характер — проза призначена для читання про себе, отже, виключно для тих, які вміють читати. У прозі немає місця для прикрашання тексту римою, ритмом і наголосом — себто інтерпретацією барда. Проза мусить мати привабливу форму і притягати читача літературною технікою. Анонімні автори «Вульгати» застосовували так звану техніку *entrelacement* (переплутування), те, що ми інколи називаємо «оповіддю в оповіді», — одна історія починається, її перериває друга, за мить другу перебиває третя, щоб повернутись до першої — і т.д. А фабула до сьогодні не втратила привабливості. «Вульгата» напрочуд добре читається.

Артуріанська легенда в Польщі потрапила до читача насамперед завдяки перекладу саме Циклу «Вульгати»^{xiii23}.

* * *

Г. Німецькі героїчні епоси (1200-1215)

Йдеться про Гартмана фон Ауе (1168-1210), автора взорованих на Крет'єні де Труа (а посередньо на валлійських легендах) епосів «Ерек» та «Івейн», про Вольфрама фон Ашенбаха (1170-1220), автора «Парціфалья», і про Готфріда Страсбурзького, автора епосу «Трістан та Ізольда», що наслідує Томаса Бретонського, а теж Ульріка фон Цацікофена, який слідом за Крет'єном продовжив розвиток образу Ланселота. За прикладом французьких труверів, німці відсунули короля Артура і справу Британії на задній план, зосереджуючи увагу на постатях лицарів.

Але внесок німецьких мінезінгерів до артурівської легенди головним чином полягав на спробах завершення «Персеваля» Крет'єна і з'ясування таїни Граалю. Тут найбільшою є заслуга лицаря Вольфрама фон Ашенбаха (він справді був лицарем, віртуозом спису, переможцем численних турнірів).

Німецькі версії артуріанської легенди спричинилися до ширшого розпропагандування міфу в Європі — як сучасній авторам, так і в значно пізніші часи, коли наступив новий період захоплення Артуром, Граалем і Круглим Столом. Опері Ріхарда Вагнера ґрунтуються на поезії вітчизняних мінезінгерів.

Не підлягає сумніву, що до Польщі та Чехії легенда Артура вперше дісталася в німецькій переробці та мовній версії. Адже в Німеччині Артур постійно зветься іменем Артус, а така форма раніше була прийнятою і в нас — вона збереглася в назві знаменитого «Двору Артуса» в Гданську²⁴, або ж у тексті Війонівського «Великого заповіту» в перекладі Бой-Желенського («Артус, Британський дук хоробрий²⁵»). Лише пізніше в Польщі легендарного короля почали титулувати Артуром, але в чехів він і далі *kral Artuš*, як у Німеччині.

Здається, до Польщі артуріанська легенда спершу (у XIII ст.) проникла через Шльонськ (Сілезію), за посередництва таких князів-меценатів та покровителів поетів, як хоча б Болько I

²³ Натомість українському читачеві порекомендую «Пригоди лицарів Круглого Столу та пошуки Святого Граалю. Композиція з середньовічних лицарських романів. Склав та переклав з французької Віктор Коптілов».

²⁴ Площа в історичній частині старого Гданська.

²⁵ В українському перекладі С. Гординського цей рядок звучить так: «І князь Артур, що мав Британь».

Свидницький, Генріх III Білий Вроцлавський чи Генріх Пробус, при дворах яких роїлося від бардів та мінезінгерів, а західна лицарська традиція була вельми живою. Годиться теж згадати про хрестоносців²⁶, які в більшості своїх замків мали «двори Артуса». До великих поклонників легенди належав члухівський комтур, а пізніше Великий Магістр ордену, Конрад фон Валенрод, ініціатор знаменитих «артурівських учт» — після здобуття, вирізування та спалення якоїсь жмудської, литовської чи польської місцини організовувано «круглий стіл Артура», бенкет для дванадцяти побожних братів, котрі найбільше відзначилися під час різні.

XIV і XV століття приносять дальший розвиток зацікавлення Артуром і Круглим Столом. В Англії виникає роман «Гавейн і Зелений Лицар», правдоподібно витвір анонімного автора славнозвісної «Перлини»²⁷. Томас Честр додає до грона лицарів Круглого Столу сера Лонфела, лицаря, що мав за зразок «Ланваля» з XII-го віку, баладу Марі де Франс²⁸. У Франції з'являються два анонімні твори і два нові герої. Перший — *Perlesvaus, Le Haut Livre du Graal* із титульним Перлесваусом. Другий — *Perceforest*, який поєднує артурівський міф і вводить до групи лицарів Артура титульного Персефореста (того, що продирається крізь ліс). Також міф здобуває популярність у краях, менше пов'язаних із легендою — Ланселот Озерний стає головним героєм анонімного епосу в Нідерландах. У Португалії (Кастилії?) інші анонімні автори творять чергових нових героїв легенди: один із них — це *Amadis de Gaula*, Амадіс Гальський, себто валлійський, званий теж Лицарем Палючого Меча, другий — *Palmerin d'Inglatterra*, Пальмерін Англійський. Перекази про Амадіса та Пальмеріна стають дуже популярними — обидва згадуються в «Дон Кіхоті» Сервантеса. Амадіс (як Амадіджі) потрапляє до італійської поезії (Бернардо Тассо).

І от врешті приспів час вінця і корони, найповнішої та найвідомішої версії оповіді про короля Артура і його лицарів. Року Божого 1485-го лицар Томас Мелорі завершив працю над твором свого життя. *Le Morte Darthur* («Смерть Артура», не плутати зі схожим титулом однієї з частин Циклу «Вульгати») — це справжній монумент для легендарного короля і гарних, добрих проминулих лицарських часів. Варто знати, що більша частина витвору з'явилася на світ у криміналі, де славний лицар Мелорі відсидів шмат часу за... напад зі зброєю в руках та згвалтування жінки.

Мелорі зібрав і використав усе, створене його попередниками, то ж не дивно, що *Le Morte...* така об'ємна і повна, — а інколи сягає меж надмірності. Тим часом за вікнами в'язниці, де сидів письменник, саме кипіла згубна, кривава і жорстока Війна Двох Троянд, у якій лицарські чесноти й ідеали розпливалися в пасоці, бруді та гною полів битв під Вейкфілдом, Босвортом, Барнетом і Тьюксбері. Тому й не дивно, що твір Мелорі переповнений ностальгією, смутком і пронизливим *memento mori*.

Le Morte... — книжка майстерна, чудово написана, вона взагалі є одним із націкавіших прикладів англійської прози. Ще вона побила рекорд, яким, окрім Біблії, мало яка книга може повеличатися: від моменту друку в знаменитій тоді на всю Європу друкарні Вільяма Кекстона у Вестмінстері, 1488 року, і до сьогодні *Le Morte...* ні на хвилину не була *out of print* — не було такої хвилини, щоб цю книжку десь не друкували і не продавали. Достатньо сказати, що жоден читач не познайомився з авторською версією — вже Кекстон під час першого набору порізав рукопис і поміняв черговість розділів (книг). Відтоді книжку переінакшувано тисячі раз — редаговано, скорочувано, допрацьовувано буцімто нові версії на підставі буцімто знайдених манускриптів, змінювано на версії для дітей малесеньких, маленьких, малих і чималих, перероблювано в оперу та фентезі, з фентезі на мюзикл, а врешті-решт знято фільм і перетворено на рольову гру, *role playing game*. Отаким чином «Смерть Артура» стала класикою, а візія та версія Мелорі прийнялася як обов'язковий класичний образ міфу про Артура.

Саме так, обов'язковий. Література цілковито витіснила історію та реалізм — якщо вважати,

²⁶ Мається на увазі лицарський орден.

²⁷ «Pearl Poet» чи «Gawain Poet», — ім'я, дане автору «Перлини», алітераційної поеми, написаній англійською мовою 14-го століття.

²⁸ «Ланваль» (фр. *Lai de Lanval*) — розповідається про те, як молода прекрасна жінка закохується в лицаря короля Артура і забирає його на прекрасний острів Авалон. Вважається першою артуріаною французькою мовою

що Артур був реальним. Ми з нехиттю слухаємо аргументи «істориків» та «реалістів» або ж одразу їх відкидаємо. Хай собі доводять, що Камелот, якщо взагалі існував, то не міг мати високих мурів і стрілистих прикрашених хоруговками веж — радше нагадував купу землі, на вершині якої стояла крита соломою клуня за дерев'яним частоколом. Нехай кажуть, що в V–VI віках Артур, Ланселот і Гавейн не могли носити повних пластинчастих обладунків і шоломів із рухомими забралами, — у кращому разі, мали примітивні кольчуги або римські лоріки, одягнені на баранячі кожухи і вовняні тартани; що лицарський турнір був для них цілковито незнаним, а жоден звичай чи придворний церемоніал, який нам сьогодні видається цілковито достовірним (наприклад, пасування) не існував навіть у зародку. Що змагання на списах, цей улюблений нами, напрочуд барвистий спосіб лицарського поєдинку в артурівські часи нікому б і на думку не спало — в Європі не знали ще тоді стрепен, без яких такий бій неможливий, не були винайдені пустотілі списи, які можна переломлювати. Врешті, сер Ланселот чи сер Гавейн не були ніякими серами, бо цей титул (і саму ідею лицарства, таку, якою ми її знаємо сьогодні) до Англії принесли лише нормандці Вільгельма Завойовника...

Нехай собі реалісти говорять що хочуть і скільки хочуть. Нам краще знати. Література завше має рацію! Коли б не Гомер, ми не тільки не знали б про те, як проходила облога Трої, — взагалі б не довідалися, що вона відбувалася. Жоден історик не наблизив нам образу Риму Августа, Калігули та Клавдія так, як Роберт Грейвс. Про те, що діялося в Росії 1812 року, ми знаємо з читання Толстого. Образ Польщі часів Мешка і Болеслава Хороброго відомий нам з Бунша і Антонія Голубєва, перший хрестовий похід і здобуття Єрусалиму — з Коссак-Щуцької, а про перебіг польсько-козацьких воєн та шведського Потопу нам вичерпно перепоїв Сенкевич. І так тримати.

Подібно було з артуріанським міфом. Було так, як написано в *Le Morte...* Томаса Мелорі чи, радше, у тій переробці Мелорі, яку ми читали.

Геть жарти. Ясна річ, що «історики» й «реалісти» мають рацію. Кретьєн де Труа і Мелорі вигадують та прикрашають. Артур був бритійцем. Кельтом. Справжній образ його самого і його історії може критися лише і виключно в оригінальних кельтських оповідях. Оповідях, джерело і корінь яких становить кельтська міфологія. Ще до того, як Мелорі розпочав свою працю, близько 1400-го року побачила світ перша записана, повна, анонімна збірка головних валлійських легенд і міфів. Збірка мусила ще трохи почекати англійського перекладу і популяризації, лише 1849 року леді Шарлотта Гест переклала її й назвала *Mabinogion* (себто «Збірник молодого барда»). У численних оповідях, що увійшли до складу «Мабіногіону» (т.зв. гілках) король Артур виглядає якимось незвично. Аж складно його пізнати, бо це валлійський Артур. І, як такий, — мабуть, справжній. І серед його товаришів розпізнаємо справжніх, з автентичними, ще неперекрученими іменами: Кей, Бедвир, Гвалхмей, Гвалхфавед, Передур, Увейн ап Урен Регед, Тристан ап Таллух, Герейнт ап Ербін. Познайомимося зі справжніми батьками Артура, що носять імена Утр Бендрагон і Ейгр ферх Амлауд^{xiv}.

Є й королева, Артурова дружина, — на ім'я Гвенвифар ферх Оргирвран. Є мудрий радник — друїд Тальссін Пен Беридд. А чарівний меч короля? Є, аякже. Зветься Каледвульх. Спробуйте це вимовити і зрозумієте, чому Джефрі Монмутський волів назву Калібурн, а Мелорі — Екскалібур.

Як я вже раніше згадував, впродовж 1066–1230 років панувала мода на пісні кельтських бардів. Впевнено можна прийняти, що усі (чи майже всі) автори чергових версій артурівського міфу бодай поверхово знали валлійські перекази і тріади^{xv}, трохи орієнтувалися у британських легендах. А перекази і легенди кельтів кореняться у віруваннях та міфології. Щоб краще розуміти артурівський міф, ми теж мусимо трохи орієнтуватися в кельтській міфології.

Пантеон давніх бритів — коріння легенди

Пантеон британських кельтів, тих, що Валлія та Корнвельс, — багатий і, з огляду на родинні зв'язки між богами, дещо заплутаний. Справу додатково ускладнює факт, що інколи досить нелегко розрізнити богів поміж напівбогів чи смертних героїв — і навпаки. Боги й герої є рівноправними дійовими особами переказів та описів, а богів (і героїв) у Британії (так само, як в Ірландії) шановано насамперед завдяки пісням бардів. Освячення і культ через поезію були характеристичними для британських кельтів, — звідси так мало іконографічного матеріалу, який міг би збагатити наші сьогоденні відомості про вірування цього народу.

Базисна пара британських солярних богів — це Мати Богів Дон (Дона) і її муж Бел (Белі). Дон, безсумнівно, є відповідником ірландської (гойдельської) Дану, а потомство Дон і Бела відповідає ірландським Дітям Дану, Туата де Данан. Бел відповідає шанованому в Галлії Белінусові.

Діти Дон і Бела — це Нудд Срібнорукий (лунарне божество) і Гованнан (божественний коваль, як Гефест), та Аріанрод (Срібний Обруч) і мудрий Гвидіон, друїд богів, що його представляють також як валлійського Прометея, бо він дбав про благо людей і опікувався ними. Натомість ментором і опікуном Гвидіона був божественний мудрець Мат ап Матонві, брат Дон.

Міфологія поєднує Аріанрод і Гвидіона любовним (?) зв'язком, плодом якого є найважливіший бог бритів, валлійський Феб-Аполлон, бог світла і сонця, урожаю, патрон усіх ремесел і мистецтв, Ллей Ллав Гьофес, відповідник ірландського Луга (Луг Лам-фада).

Одним із найважливіших центрів культу Ллей-Луга був Лугудунум, Кайр Лліал — себто Твердиня Ллея, теперішній Карлайл.

Оскільки ж не буває сонця без тіні, другий син Аріанрод і Гвидіона — це Дилан, злий і похмурий Син Хвиль (кельти нерозривно зв'язували міфологічні сили темряви з морськими стихіями).

Натомість сином лунарного Нудда є Гвин. Всупереч імені (Гвин значить Білий), син Нудда — це понуре божество битв і смерті, владика Телвіт Тег, валлійських злих божків. Гвин (у Корнвельсі званий Мелвасом, у Сомерсеті — Авалахом) був Мисливцем, Ловцем Померлих душ, що мчав через країну вночі на своєму примарному румакові. Як такий, явно був прототипом відомого з пізніших легенд Ерна Мисливця.

Друга група богів (теж лунарних) походить від Лліра, повелителя морів. Головним місцем культу Бога Морів був Кайр Ллір, званий пізніше Ратай Корітанорум, ще пізніше Ллір-Честр, а нині Лейчестер. Ллір мав двох дружин. Однією була Пенардум, дочка Дон (символічний союз ясного сонця і грізного моря). Другою, не менш символічною, — Іверрід (Ер'ю, себто Ірландія). Пенардун народила Ллірові доньку Крейдилад і сина Манавиддана. «Ірландія» Іверрід була матір'ю велетня Брана (Ворона) і Бранвен (Білогрудої).

Натомість кельтським Аїдом, Невидом, Потойбіччям, Країною Чарів, званою Аннувин, править хтонічний бог Аравн, якого пізніше замінив Пуйл, смертний, князь Диведу, чоловік вродливої Ріаннон (Великої Королеви). Їхнім сином був Придері Ап Пуйл. Божества з Аннувину ворогували з дітьми Дон, зате приятелювали з дітьми Лліра. На відміну від грецького Гадесу, валлійське Аннувин було гарною країною — у легенди воно ввійшло як Країна Чарівниць, Фейрі, Фейріленд. І ще одна, серйозна різниця між Аннувином та Гадесом: кордон між світом живим, реальним, та країною чудес і тіней у кельтів дуже тонкий — смертним напрочуд легко його переступити. Немає жодного Цербера, який стеріг би ворота, а Стіксом може виявитися перша-ліпша річка у першому-ліпшому валлійському лісі. Але трапляється, що легкий вхід означає тяжкий вихід — час у Фейрі пливе куди повільніше, ніж у реальному світі, а місцеві мешканці неохоче відпускають гостей.

Кельтська міфологія — це головним чином розповіді про любовні пригоди богів, їхнє суперництво і змагання. Отож маємо історію боротьби Пуйла із владиками підземного світу, увінчану здобуттям прегарної Ріаннон і титулу Пен Аннувин, Князь Безодні. Маємо історію кохання Гвин ап Нудда до Крейдилад, доньки бога морів Лліра^{xvi}.

Маємо конфлікт Світла і Мороку в особах двох братів, Ллей і Дилана. Врешті Дилан гине від удару спису свого дядька Гованнана, а морські хвилі оплакують його смерть (валлійці донині називають шум прибою в гирлах рік «лементом Дилана»).

Одною з найцікавіших — і незмірно важливих для пізнішого артуріанського міфу — є історія Гвидіона й Аріанрода. Їхній любовний зв'язок виявився коротким і не залишив приємних спогадів (згідно з деякими міфологічними версіями, Гвидіон оволодів Аріанрод силоміць). Народженого нею сина, майбутнього бога сонця, Аріанрод ненавидить аж так, що проклинає його трьома найстрашнішими для кельтів прокляттями: хлопець не може мати імені, не може носити зброї і не може мати дружиною жінку з плоті та крові. Завдяки своїм підступам хитрий Гвидіон добивається того, що Аріанрод змушена зняти два перші прокляття — сама нарікає синові ім'я (Ллей Ллав Гьофес — Повна Долоня) і сама його озброює. Натомість із третім прокляттям Гвидіон і Мат ап Матонві впоралися самі — своїм магічним мистецтвом створили жінку... з квітів. Жінка, названа Блодьювед (Квітковида), стає дружиною Ллея і мало не призводить його до згуби. Невірна і підступна, справдешня Даліла, підступом виманила в чоловіка таємницю його життєвої снаги і підставила під зрадницький удар свого коханця. Але мудрий чародій Гвидіон пильнує — рятує Ллея, а Блодьювед суворо карає: перетворює її на сову, птаху, приречену на вічну ніч — і вічну самотність серед інших птахів.

Ще є розповіді про завзяті битви богів. Велетень Бран, син Лліра, гине під час трагічного і кривавого походу проти ірландців. Його відтія голова стає чимось наче талісманом та божественним оракулом. Бранова сестра Бранвен (під час трагічної авантюри дружина короля Ірландії) помирає, бо серце їй розривається з жалю на звістку, скільки воїнів загинуло, а вона тому причина. Що ж до Брана, то цікаво, що культ його відтіягої голови сильніший, ніж культ самого бога. Лише після декапітації Брана починають називати Благословенним (*Bendigeid*), а його голову — *Urddawl Ben* (Достоюною Главою) або *Uther Ben* (Чудесною Главою). Закопана на території нинішнього Лондона, голова Брана мусила забезпечити врожай і охоронити від нападів та нещасть, які б загрожували Острову^{xvii}.

Придері, син Пуйла, дідич-спадкоємець Потойбіччя, постійно інтригує (його ім'я значить «Клопіт») і часто, інтригуючи, суперничає з Манавидданом, сином Лліра, — у валлійських переказах вони творять украй недобру пару (союз Мороку й Моря). А, попри те, здаються улюбленими героями валлійців. Дружиною Придері стає Кігва, натомість овдовілу матір Придері віддає за свого друга Манавиддана. З тієї пори вся четвірка — Придері, Кігва, Манавиддан і Ріаннон — стає нерозлучною.

Інші боги гострять зуби на чародійський артефакт, яким володіють Пуйл і Манавиддан — Казан Натхнення і Творчого Задуму. Щоб здобути Казан, Гвидіон пробирається до Кайр Сіді («сильнодверної фортеці, що безперервно крутиться»), але його там схоплюють і ув'язнюють. Врешті, у фінальному символічному поєдинку Світла й Темряви, Гвидіон перемагає та вбиває Придері.

Обговорений (скорочено і поверхнево) пантеон кельтів із Альбіону не вичерпує цілості їх вірувань. Бо насправді не було в Корнвельсі та Валлії закутка, де не поклонялися б якимсь специфічним *genii locorum*. Святими і персоніфікованими були джерела, ріки, озера, діброви і вершини гір — усього й не перелічиш! Окрім того, чимало богів принесли і прищепили до місцевого ґрунту римляни, оселивши тут ледь не весь свій класичний пантеон, з часом збагачений ще культом Кібели, Ізиди й Мітри. У Британії шановано галлійських богів — Епону, Неметону, Белінуса, Сільвануса, Кернунна і Керідвен. Напевне, існували і змішувались із кельтськими віруваннями якісь залишки маловідомих вірувань прамешканців Островів (іберів), як, хоча б, культ жахливого Кром Круаха в Ірландії²⁹.

Сполучною ланкою між світом богів і світом людей була каста друїдів.

Пам'ятаємо з читання Роберта Грейвса, як під час британської кампанії Клавдій зачарувався друїдами, як захоплювався їхнім величезним впливом на суспільство, їхніми таємничими містеріями,

²⁹ Цьому божеству древні ірландці начебто приносили в жертву третину своїх дітей.

таємною наукою й мистецтвом, що ними володіли оті «люди дуба й омели» чи «дубарі» — назва друїд (базується на індоєвропейському корені *dr, drys*) походить від кельтських слів *drui, daur* і *derwen*, що означають дерево, дуб, — звідси в сучасній англійській мові слово *tree*, а у всіх слов'янських — дерево, *drzewo* і *drewno*.

Друїди були особливою кастою духовних вождів кельтських народів і племен. Друїд поєднував функції верховного жерця, правника, миротворця, оракула, медика, теолога, науковця, історика й літописця. У первісному кельтському суспільстві чи у племінній спілці влада друїдів була величезною й неподільною, — вони ні найменшою мірою не підлягали світській владі і не мали жодних зобов'язань перед правителем. Натомість жоден кельтський правитель не осмілювався б злегковажити пораду друїда, — хай там як, мусив їй підкоритися під страхом «відлучення», яке означало виключення із суспільства, себто безумовну громадянську смерть.

Каста друїдів була герметично замкнутою — про їх внутрішні справи ми геть нічого не знаємо, значення їхніх обрядів та містерій (в тому числі жертв із людей чи тварин, спалюваних живцем) теж донині є загадкою — і полем для тисячі здогадів. Натомість відомо, що вони поділялися на три основні групи: друїдів (себто мудреців і суддів), філідів (званих Страбоном *vates*, себто віщунів і пророків) та бардів, обов'язком яких було знання усіх основних міфів та вміння мистецьки їх інтерпретувати перед групою глядачів. Інакше кажучи, ці три групи поділили між собою такі сфери, як мудрість, звичай і право (друїди), наука, в тому числі таємна, та ворожба (філіди) і поезія, поєднана із пропагандою та хронікарською працею (барди).

Найзнаменитішими бардами і філідами Британії були напівлегендарні Мирддін Емрис, Тальєсін Пен Беридд і Анейрін. Це їм приписується авторство багатьох валлійських героїчних пісень і оповідей — в тому числі найстарших залишків літератури Валлії: «Чорної Книги з Каермартену» (XII ст.), «Книги Тальєсіна» (XIV ст.) і «Книги Анейріна» (XIII ст.) та безлічі тріад. Ці барди, очевидно, жили і творили значно раніше, у V-VI ст.

Приведена інформація є вкрай скороченим та фрагментарним викладом тієї цікавої міфології. Зацікавлених осіб відсилаю до спеціальної літератури — сам я використовував переважно *Mythology* Томаса Булфінча, *Celtic Myth and Legend, Poetry and Romance* Чарльза Сквайра і «Мабіногіон». Хто волів би літературу фентезі, то є і така. Еванджелін Волтон написала цикл творів, що відповідають гілкам «Мабіногіону»: *Prince of Annwn, The Children of Llyr, The Song of Rhiannon* і *The Island of the Mighty*. Кілька фрагментів гілок Мабіногіону майже дослівно цитує Стівен Р. Ловхед у своєму «пендрагонівському» циклі (*Taliesin, Merlin, Artur*) та продовжує справу в черговому циклі, до складу якого входять томи *Song of Albion, Paradise War, Silver Hand* і *Endless Knot*. Патриція Кеннелі-Моррісон написала чотиритомну сагу, поміщену у світ кельтських вірувань: *The Copper Crown, The Throne of Scone, The Silver Branch* і *The Hawk's Grey Feathers*. Алан Гарнер написав роман *The Owl Service*, присвячений легенді про Блодьювед. Гойдельські Діти Дану (*Tuatha Dé Danann*) і британські божества виступають — замасковані під інопланетну расу, але легко їх розшифрувати — у написаній Джуліан Мей «Сазі про вигнанців» (*The Many-Coloured Land, The Golden Torc, The Non Born King* і *The Adversary*). Про кельтські вірування і ритуали можна чимало прочитати у «Туманах Авалону» Меріон Зіммер Бредлі, а також у її найновішій книзі «*The Forest House*³⁰».

Але навіть поданого тут скупого, обрізаного, фрагментарного матеріалу мусить бути достатньо для кращого розуміння деяких аспектів артуріанської легенди. Бо корені артуріанської легенди — як і кожної іншої — заглиблені в міфологію, причому так сильно, що кільканадцять віків інтенсивного шарпання не зуміло вирвати її звідти.

А у 1100-1500 літах, коли прорвало загати, ця локальна кельтська легенда розлилася по Європі у сотні версій та переробок. *Matière de Bretagne* почала ставати універсальною, почала забарвлюватися у кольори і відтінки, що віддзеркалювали тогочасний стан думок, почала виражати сучасні турботи та зацікавлення Європи. Цими зацікавленнями були три речі, базисні, хоча дуже незгідні між собою — релігія, лицарство і кохання.

³⁰ «Лісовий дім», інколи перекладається як «Ліси Авалону». Книга як книга, але не раз у читача виникає почуття, що він звідкись знає її сюжет. З опери «Норма».

Артур — християнин чи поганин? Релігійний аспект міфу

У що вірував Артур?

До прибуття римлян душами бритів урядували друїди від імені багатого й барвистого кельтського пантеону. Тоді прибули римляни. Вони, як загальновідомо, були релігійно толерантними... і адаптивними. Кельти поклоняються Белу? Чом би й ні, та ж це Юпітер. Віддають честь Дон, Бригіт, Морріган, Епоні і Керідвен, аспектам Великої Матері? Все гаразд, це ж просто Юнона-Мінерва-Діана-Венера, ми, римляни, теж її шануємо, та й про Кібелу та Ізиду не забуваємо. Бог Ллір? Адже це Нептун, бо хто інший?

Стосовно друїдів римляни були не такими толерантними. По-перше, друїди безнастанно роздмухували тліючий жар бунту і вельми часто їм вдавалося розпалити чимале полум'я. Друїди під'юджували Кунобеліна, Каратака, Каттігерна, Боудіку та Картімандую³¹, а вони, що йшли під їхнім проводом, впадали у славетний кельтський бойовий шал, перетворювалися на справжніх берсеркерів. По-друге, римляни були цивілізовані. А друїдам траплялося сплести з лози клітку-опудало, жахливого Вікер Мана, замкнути всередині людей (пізніше тварин) і спалити живцем у жертву богам. Як пише Тацит в «Анналах», таких друїдів брали під меч. З численних погромів друїдів найвідомішою є знаменита різня на острові Мона (Англії) 61-го року. Так народжувалася традиція, яка супроводить людство донині: нецивілізованих, що вбивають, слід убити цивілізовано. Хай живе цивілізація.

Різню на острові Мона і роздмухувані друїдами антиримські бунти бритів у 81-78-у роках описує Меріон Зіммер Бредлі у своїй щойно згаданій найновішій книзі фентезі, *The Forest House*³².

Як уже мовилося раніше, римляни просиділи на Острові чотири століття. За цей час і в Римі дещо змінилося. За Нерона християн кидали на пожертя левам, а апостола Петра Рибалку (року Божого 64-го) розп'ято на хресті вниз головою. Близько чверті тисячоліття потому (року Божого 313) Костянтин Великий проголошує міланський едикт, що забороняв переслідування християн і гарантував свободу вірувань. А невдовзі після того, року 380-го, за панування Феодосія (теж Великого), християнство стало в Римі державною релігією. Року 392-го Феодосій проголошує заброну всіх політеїстичних обрядів. У всій Римській Імперії. У римських провінціях теж. Отже і в Британії?

Без сумніву, і в Британії, але не відразу і не повністю. В Римі теж не одразу собори збудовано. Старі боги не так легко здавалися, а перед Феодосієм був також Юліан Відступник. У Провінції Британії, далеко від центру й апарату, що силував до нової релігії, цей процес, напевно, пробігав іще повільніше. Твердження, що всі розміщені у Британії римляни та асимільована ними частина місцевого населення за один день геть-усі прийняли хрест, є злегка неправдоподібним.

Не забуваймо теж, що опозиція друїдів і кельтських бритів не слабла ні на мить. Прихильники старого порядку, що засіли в горах Валлії та Корнвельсу, шанувальники Бела і Дон, Ллея, Нудда і Лліра не дали нав'язати собі Юпітера і божественного культу Цезарів, то, мабуть, траплялося їм виганяти на чотири вітри місіонерів із хрестом.

А після відходу римлян? Кельтські ортодокси і друїди, ані хиби, вознесли подячні молитви до Бела і Ллея, хтозна, може, на radoщах розпалили вогонь під повним людьми Вікер Маном. Але справжні римляни, такі, як Аврелій Амброзій, zostалися, мабуть, християнами. Римське, а, отже, християнське ім'я Ектор (Гектор) носить опікун Артура...

Що ж до самого Артура, то деякі англійські історики вважають, що він не надто ладнав із тогочасною церквою, а докази вбачають в тому, що ні згадуваний уже Гільдас, провідний церковний літописець того періоду, ні Беда Преподобний (673-735), автор твору *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*³³, взагалі про нього не згадують. Обидва пишуть про перемогу бритів під Бадонем, а за тих

³¹ Картімандуя тут, мабуть, ні до чого — вона переважно була союзницею римлян і видала їм Каратака.

³² Меріон Зіммер Бредлі померла 1999 року, але після «Лісового дому» (він же «Ліси Авалону») встигла ще написати кілька романів з «авалонської» серії — у співавторстві з Д.Пакстон).

³³ «Церковна історія народу англів»

часів (пізніше теж) перемоги завжди були персональними, натомість збірними — ніколи! Чому ж церковні літописці промовчали ім'я переможця? Тому, твердять історики, що він був неприємним і незручним для церковних літописців. Неправовірним. Були в нього — як тепер кажуть — неоднозначні взаємини з релігією.

То з яким окликом на устах лицарі Артура атакували саксів, поклонників Вотана? «Споможи нас, Сусе Христе»? А, може: «Керуй моїм мечем, Велика Богине»? А, може, одні кричали так, другі — інак? І в Неннія, і у Вільяма Мальмсберійського можемо вчитати, що під час розправи під Бадоном, коли то Артур власною рукою положив трупом дев'яност люда і ще трохи зверху, на його щиті виднілося зображення Пренайсвятішої Марії, Божої Матері. Але й Ненній, і Вільям пишуть тоді, коли потомки шанувальників Вотана, уже англосакси, давно (року 597-го) прийняли хрест, і просто не годилося, складаючи хроніку, вималювати на щиті легендарного короля інше зображення. А що, коли духовними проводирями бритів у боротьбі зі саксонським Вотаном усе-таки були друїди з Мерліном (Талесіном) на чолі? А чи зображення на Артуровому щиті не було часом зображенням Великої Богині Дон? Або ж страхотливої богині війни та різанини, Морріган? Чи Керідвен або ж Епони, Великої Богині у подібні Діви? Згідно з текстом «Вульгати», під час боїв проти поганських саксів усі союзні з Артуром королі б'ються під знаком білого стягу із хрестом червоним, натомість знамено самого короля, окрім цього хреста, додатково оздоблене зображенням червоного дракона — вкрай язичницького символу...^{xviii}

Я зовсім не шукаю незаперечного доказу того, що Артур був язичником, — бо і не знайшов би, навіть коли дуже хотів. У V і VI століттях Ірландія й Британія були вже міцно християнськими. Св. Патрик (390-461), покровитель і апостол Ірландії, розпочав місіонерську діяльність в Ольстері 432-го року, а св. Нініан Солвейський (близько 360-432), шотландський апостол, навертав піктів уже на переломі III і IV віків. Св. Колумба (521-597), засновник знаменитого монастиря на гебридському острові Йона, продовжувач справи Нініана, був майже сучасником Артура. Сучасником Артура — і дещо легендарним, як Артур, — був також покровитель і єпископ Валлії, св. Давид, який помер близько 600-го року. Британська церква вже у III ст. мала і шанувала свої мучеників, в тому числі найбільше відомого св. Албана (?-близько 303), страченого римлянами у Веруламі, де сьогодні у Сент-Олбансі стоїть славнозвісне абатство.

Добре відомо, що у IV столітті британська церква була вже настільки потужною й визнаною, що її представники їздили на синод в Арль (314 рік) і в Ріміні (359 рік). Єпископство в Ебуракум (Йорк), ймовірно, найстарше в Англії, датується 314 роком. Як підтверджують історики, навертання і ширення Божого слова у Британії відбувалося дуже розсудливо, можна сказати, спритно: так, що язичницькі кельти легко могли його проковтнути. Місіонерам не вельми заважали старі боги, навіть уважали корисним, якщо хтось слухав Євангеліє, спершись спиною об кромлех. Поганських вірувань не переслідувано і не засуджувано гамузом. Це виразно показує делікатна й тактовна діяльність св. Колумби з острова Йона (521-597), який від 563-го року навертав піктів. Побачивши, що пікти складають божественні почесті джерелам і криницям, святий муж не репетував, не плювався, не грозив Божою карою і не намагався пікетувати джерельця. Тихцем кропив їх свяченою водою і виганяв диявола. Як твердять його агіографи, охрестив триста таких джерел. Пікти далі кланялися джерельцям, але то були не язичницькі, а посвячені джерельця. Хитро! Методом св. Колумби, який я пропоную назвати «джерельним», з Бригіт, гойдельської богині вогню, зроблено «св. Бригіту з Кілл Дару», з Брана — «св. Бріана» і «св. Брендана Мореплавця». З сестри Брана, Бранвен, створено народну християнську св. Бринвену, опікунку закоханих. Загалом кажучи, народних святих нароблено без ліку — були Кадог, Коллен, Дифан, Ейгам, Могуту, Тейло, Кілгеран, Ллавдог, Цинидр, Тилідог і т.д. Беатифікація (звісно, народна) дісталася навіть... двом лицарям Артура — Герренту і Мабону. Лише двом, інших я не знайшов, а шкода. «Святий Ланселот» теж звучав би гарно.

Облишмо жарти — з уже сказаного випливає те, що вважається безперечним історичним фактом: навертання і поширення християнства у Британії відбувалися спокійно, терпляче і безконфліктно. Дивовижно і безпрецедентно толерантним чином. В інших закутках світу віру в Христа запроваджувалося мечем і батогом, від ідолопоклонництва, політеїзму та культу старих богів

відучувано смертною карою, за ламання посту вибивано зуби, ідолів (разом із їхніми поклонниками) спалювано. У Британії такого не було. Треба знати, що християнство примандрувало до Британії не безпосередньо з Риму, а з Ірландії. У Британії насаджувала віру дуже нетипова християнсько-кельтська церква і її кельтські місіонери.^{xix}

Таким чином, у доартурівській Британії кельтські християни навертали кельтських поган, тому справа йшла добре і ефективно. Уже згадуваний монах Гільдас у VI ст. писав про язичницькі вірування, ідолів та друїдів як про щось давно минуле, забуте і покрите порохом. Згідно з Гільдасом, у VI столітті Британія була вже повністю християнською. У найстарших відомих валлійських версіях легенди Артур мав придворного єпископа, що звався Бедвіні. Натомість за Джефрі Монмутським придворним єпископом Артура був Дубріцій (Брайс), якого ототожнюють зі святим Дифрігом, фігурою (начебто) історичною. Отож — повторюю — Артур міг бути християнином. Навіть взірцевим. А боротьба проти саксів могла означати також хрестовий похід — бій прибулого з кельтської Ірландії Христа проти Вотана, прибулого з-за Північного моря чужинського завойовника. Могло так бути, а Гільдас і Беда, всупереч здогадам англосаксонських істориків, могли проігнорувати Артура через геть інші, позарелігійні причини.

Не знаємо і ніколи не довідаємось, як було насправді. Можемо лише здогадуватись, а у таких здогадах нам допоможуть автори артуріанської фентезі, як, хоча б, Меріон Зіммер Бредлі та її «Тумани Авалону». Ми ще повернемося до цієї книжки.

А от коли б ми керувалися текстом «Вульгати» або *Le Morte Darthur* Мелорі, то не мали б жодних сумнівів. Артур і його лицарі всі свої подвиги чинять во ім'я Господнє, Господа просять, Господу дякують, клянуться Господом, словом, перебувають на межі серйозного порушення другої заповіді. Без кінця-краю бігають до каплиці та падають навколішки. Мало того, просять святої поради архієпископа Кентерберійського, — що доволі кумедно у світлі двох фактів: географічного та культурного. А саме: Кентербері (*Durovernum Cantiacorum*) розміщений у Кенті, майже-майже біля Дуврської протоки, за часів Артура ця територія належала саксам, коли була там якась святиня, то радше Вотана. І по-друге, першим архієпископом Кентербері був св. Августин, пізніший покровитель Англії, а сталося це допіру 601-го року, через добре півстоліття після смерті Артура під Камланном. Але Августин урядовав у якійсь скромнішій церковці, бо знаменитий кафедральний собор збудовано лише 1017-го року. І збудував його аж ніяк не Артур, а... якраз сакси, точніше, їхні потомки. Не виключено, що на місці колишнього храму Вотана. Адже язичники-сакси побили християнських (можливо) бритів, та невдовзі самі прийняли хрест — хоча на цей раз не з Ірландії, а з Риму. За чисто римським обрядом, не зіпсованим кельтизмом. А було воно так:

Хрещення саксів ініціював папа Григорій II. Року 597-го св. Августин (?-631) рушив із місією до Британії. Не слід плутати цього святого, покровителя Англії, із більше відомим св. Августином (354-430, той сам, що августиніани). Оразу після прибуття на Острів святий Августин Англійський охрестив Етельберта, короля Кенту (пізнішого святого) і 604-го року заснував єпископство у Кентербері (столиці Кенту) й Рочестері. Того ж самого року охрещено королівство Східних Саксів (Есекс) і розпочато будівництво собору св. Павла в Лондоні. 625-го року донька Етельберта з християнського Кенту, Етельборга, вийшла заміж за Едвіна, ще язичницького короля Нортумбрії та змусила його прийняти хрест — так успішно, що він стався святим. Святим (після вбивства родичів, які святош не любили) був теж Едвінів наступник, король Освальд (604-642) що у спілці зі святими Айдемом і Кутбертом утвердив у Нортумбрії християнство і збудував славний монастир у Ліндісфарні, що й стоїть і досі.

Та навіть охрестившись сакси не забули про своїх колишніх богів. Тью, Вотан, Тор і Фрея zostалися в англійській мові донині — у назвах днів тижня: Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday...

Але, як уже мовилось, було то пізніше часів Артура — десь так на півсторіччя. За Артура сакси були геєть-цілковито «поганськими». А сам Артур?

Черговим прикладом побожності Артура та його свити, який ми могли б знайти у «Вульгаті» та в Мелорі, є такий факт: усі важливі події та врочистості відбуваються під час церковних свят або ж напередодні їх — домінують Стрітєня і Зелені Свята. Згода. Так, без сумніву, могло бути, а,

правдоподібно, й було. От тільки Стрітєня, воно ж День очищення Пречистої Діви Марії³⁴, — це кельтський Імболк, свято, що звістує наближення кінця зими, а Зелені Свята (П'ятидесятниця, себто День Зіслання Святого Духа, рухоме весняне свято) — це Белтайн, відзначення повні розквіту весняної природи. Імболк і Белтайн, разом із Савиною (початок листопада, себто День Усіх Святих) і Ламмас (Lughnasad, початок серпня, себто день Успіння Богородиці³⁵) мають у кельтських легендах символічне значення — більшість вагітних наслідками міфологічних і легендарних подій відбувалися саме в ці дні. Тому (незалежно від справжньої дати коронації) в оригінальних творах валлійських бардів Артур стає королем під час містерій Белтайну. А місіонери перетворюють язичницьку містерію Белтайну на Зелені Свята. Пізнаємо — це «джерельна методика», запатентована св. Колумбою.

Що ж, скаже хтось, може, Мелорі трохи переборщив із архієпископом, може, Кентербері поплуталося йому з Гластонбері, а церковні свята — з поганськими обрядами. Але твердячи, що справжній лицар мусить бути побожним, Мелорі не перебільшив. Якщо ж дещо перебільшив, то мав на те причини, бо Мелорі з ностальгією згадував часи, коли гарний, щасливий, сонячний Альбїон переміряли на румаках своїх справжніх та побожних лицарів.

Ох, сумував. Сумував. Мав на те причини.

Ідеал справжнього лицаря

Я вже згадував про те, що *Le Morte Darthur* виникла за часів зневаги, що їх принесла Англії громадянська війна Йорків проти Ланкастерів. Мелорі описав справжніх, шляхетних лицарів, бо на його очах розігралося жажіття Війни Троянд: царевбивство, таємне вбивство, вбивство на ешафоті та вбивство на ратному полі, продажність і зрада, знущання з трупів переможених супротивників, ламання клятви честю, пактів і воєнних законів, грубе нехтування правом притулку в храмах, неймовірна жорстокість.

Не краще було тоді, коли виникали балади Кретьєна де Труа, Циклу «Вульгати» та німецьких епосів. У континентальній Європі шаленіли війна і злочинство. Папи випалювали очі антипапам і наказували возити скалічених містом, щоб усі могли побачити. На півдні Франції сотнями тисяч вирізувано альбігойців, перетворюючи Прованс і Лангведок на димне пожарище, дощенту руйнуючи квітучу культуру цього регіону. Уся Центральна Європа обернулася на киплячий казан, в якому по черзі та навпереміну клекотіли папські армії, війська гвельфів і гіббелінів, німців і англійців, Фридриха Барбаросси, Філіпа Швабського, і ще казна-кого. Ці армії воювали між собою, але справжню загрозу несли населенню сіл і міст.

На все це жажіття існувала психічна протитрута — нею був ідеалізований образ справжнього лицаря без страху й докору, з ладанками на грудях і з Богом в серці. Лицаря, що перед боєм молиться, а після бою всеньку ніч проводить у каплиці, лежачи хрестом. Який пошанує здоланого ворога, не здійме руки на безборонного, не скривдить ні жінки, ні дитини... Джон Вікліф та Ян Гус, а ще раніше — Бернард Клервоський — закликали, щоб лицарі були саме такими. А ще куди раніше негідних лицарів-гультьїв таврував уже нам знайомий Гільдас — їм він присвятив свій витвір, це вони були причиною «руйнування Британії» в заголовку його книги.

Але Гільдас мав на увазі дещо інший тип лицарів. За його часів лицарство у Британії сприймалося геть інакше. Тип середньовічного лицаря і кодекс, звичай чи лицарський церемоніал — усі вони цілковито чужі артуріанській легенді. Ці елементи внесли лише чергові переробки, здійснені після вторгнення і захоплення Острова Вільгельмом Завойовником. У цих переробках концепція розвертається на сто вісімдесят градусів. Воїни Артура перестають бути кельтськими патріотами, героями битви за народну справу, за врятування країни під натиском чужої, агресорської саксонської культури. Стають універсальними лицарями, а ідея стає з ніг на голову, — Артурові воїни не тому є

³⁴ Так називається празник Стрітєня Господнього у більшості західних церков.

³⁵ Згідно з юліанським календарем, якого дотримуються українські православні та греко-католики, це свято відзначається 28 серпня.

лицарями, що країна цього потребує, а навпаки: воюють, бо мусять, — вони ж лицарі, а лицар, якщо він добрий лицар, мусить коритися волі Бога, сеньйора і наказам святих лицарських законів. Його національність та його особисті погляди не мають жодного значення. Він мусить бути добрим лицарем. Усе, крапка.

І на замовлення Бернарда Клервоського написано цикл оповідей «Вульгати» про «добрих лицарів», трувери і трубадури складали про них романи. Але при цьому доводилось вдаватися до легенд і міфів, бо насправді таких лицарів не було. Лицар із армії Йорків чи Ланкастерів, лицар Барбаросси чи Філіпа Швабського, лицар з-під Тьюксбері чи Босворту, з-під Леньяно чи Бувіну зазвичай був тупим зухвалим різником. Натомість Симон де Монфор, що рушив хрестовим походом на альбігойців, був звичайним злочинцем. А його злочин звався геноцидом.

Писано романи про лицарів, яким кривджені дами приносили записки, благаючи допомоги, і отримували цю допомогу, — бо насправді, помітивши наближення лицарів, усі мешканці — а дами насамперед — панічно кидалися навіть у ліси. Писано про вірних васалів, про лицарів, на слово яких можна покладатися, тим часом коли насправді зрада і підступ були базисним елементом стратегії й тактики. Описано лицарів побожних і занурених у молитву, насправді ж...

Року 1170 Томас Беккет, архієпископ Кентерберійський, засуджує з казальниці оголошені королем Геріхом II Плантагенетом т. зв. кларендонські постанови. Король нарікає на безсоромного клірика, волаючи, цитую: «*Will no one rid me of this turbulent priest?*³⁶» Четверо королівських лицарів: Реджінальд Фіц Урс, Вільям де Трасі, Г'ю де Морвіл і Річард Бріто — належним чином зрозуміли й проінтерпретували цей вигук та лицарські обов'язки перед сюзереном: невдовзі після різдва, 29 грудня, архієпископа убивають на сходах олтаря.

Року 1208 пасовані хрестоносці сіра Симона де Монфора здобувають місто Безьє в Лангведоку, один із осередків «еретичних» катарів, себто альбігойців. Один із лицарів питає папського легата Арнольда Аморі, що наглядав за акцією, як відрізнити «наших» від «одщепенців». Відповідь звучить так: «Убивайте всіх. Бог розпізнає своїх овечок». Убито п'ятнадцять тисяч — переважно жінок і дітей.

Року 1327 англійського короля Едварда II скинуто з трону і ув'язнено в замку Берклі. Тим, що його скинули, — його дружині Ізабеллі, її фаворитові Мортімерові та вінчестерському єпископу Орлетонові живий экс-король неспідручний. Двоє шляхетно народжених лицарів — барон Джон Мальтраверс і сер Томас Гурне отримують наказ: Едвард мусить померти, але так, щоб на тілі не залишилося слідів насильницької смерті. Вірні лицарі Мальтраверс і Гурне убивають короля, встромляючи йому в пряму кишку розжарений до червоного прут.

Року 1369-го Едвард, званий Чорним Принцом, внук убитого в замку Берклі Едварда II, герой сили-силенної казочок для дітей, що його Фруассар^{xx} називав найшляхетнішим і найдостойнішим лицарем, який жив від часів короля Артура, веде війну проти Франції. Здобувши місто Лімож, лицарський Чорний Принц дарує життя і свободу всім взятим у неволю пасованим лицарям. Адже його зобов'язує кодекс, що наказує солідарність із лицарською братією. Інших оборонців та мешканців Лімож (ліком шість тисяч, в тому числі жінок і дітей) — перебито.

У червні 1426 року шляхта з Тюрингії, Саксонії, Майсену і Лужич, підкорившись заклику папи, Мартина V, рушає у великий хрестовий похід. Ні, не до Святої Землі. Ближче. За границю, до Чехії, навертати мечем шанувальників Яна Гуса. У селищі Тепліце шляхетні хрестоносці вриваються до монастиря бенедиктинок, гвалтують і вбивають католицьких черниць, а після цього грабують усе, з літургійними предметами включно.

Року 1427-го Етьєн де Віньольт, відомий під прізвиськом «Ла Гір³⁷», один із командирів у армії Жанни д'Арк, перед атакою на англійців звертається до капелана, просячи відпущення гріхів. Відмовляється сповідатися, бо не має ні часу, ні охоти. «Хоч помолися», — натякає йому священник. Ла Гір, не сходячи з коня, звертає очі до неба. «Господи Боже, — волає, — жадаю, щоб ти допоміг

³⁶ «Невже ніхто мене не звільнить від цього клопітного священника?» (англ.)

³⁷ La Hire — від давньофр. *ire* — гнів.

мені у битві! На засаді взаємності! Бо коли б це ти був Ла Гіром, а я тобою, я б за тобою обстав³⁸!»

Всього кілька прикладів. Але типових. Дуже типових.

І все-таки у наш час слово «лицар» неодмінно має позитивні асоціації — кажемо про лицарськість і лицарську поведінку, лицарське слово, лицарський дух. У давньому сеймі і давніх кавалерійських хоругвах були в нас лицарські гурти, а ще Лицарська Школа... і пан Володийовський, Маленький Лицар³⁹. Донині лицарем стає офіцер, ударений шаблею по погонах під час церемонії здобуття звання. Той, що отримав орден *Virtuti Militari* ставав кавалером (*chevalier*), кавалером був також молодик, який по-лицарськи, гречно і вишукано залицявся до панни та був її опікуном і оборонцем. І це Сплячі Лицарі чекали в Татрах на День Великої Притуги. Аж надто добре знаємо, — подбала про це наша історія — поняття: лицарська смерть.

Прийдуть до тебе з-під кожного даху,

На камені напис постане:

«Тут лежить лицар, що бився без страху

І жив без догани».

Юліан Урсин Нємцевич.

Що ж стосується того «лицаря без страху і догани», який увійшов до прислів'я — *chevalier sans peur et sans reproche*, то першим історичним носієм цього титулу був знаменитий французький лицар Арнольд Вільгельм де Барбазон (1360-1431), а другим, ще славнішим — П'єр дю Терайль, знаний як Баярд (1473-1524).

Хтось би спитав — то якими ж були ці лицарі насправді? Якщо дійсно аж такими страховищами, як запевняє автор, то звідки ж оті лицарські елементи примандрували до нашої культури і нашої мови — і до майже всіх мов світу?^{xxi40}

Відповідаю: примандрували з лицарського роману, передусім із переробленого (на універсально європейський лад) артурівського міфу. Примандрували не лише до літератури, поезії та щоденної мови, але й до історії. Бо дуже нечисленні, безсумнівно підтверджені історичні приклади лицарської поведінки походять із часів, коли легенда про Артура і його вірних товаришів із Камелоту була вже загальновідомою й популярною. Нечисленні «добрі лицарі» намагалися просто наслідувати свої лицарські ідеали. Зазвичай вони при цьому обмежувалися тим, що виступали на турнірах, перевдягнувшись «Ланселотом», «Трістаном» чи «Гавейном», і прикрашали шоломи шарфами і стрічками своїх «Гіневр» та «Ізольд». У щоденному житті — а особливо на війні — з наслідуванням ідеалів було значно гірше.

Артурівський міф у своїх почергових фазах розвитку не означав лише ностальгії за старими, добрими, проминулими часами, коли то ще жили на світі щирі, добрі, вірні та побожні лицарі. Міф не вболівав над занепадом лицарської культури. Не було над чим уболівати, бо — як доводить багато істориків, — про занепад лицарської культури можна говорити вже від моменту виникнення лицарства і його культури. Насправді ж міф йшов значно далі: створював лицарську утопію. Створював цілком фікційний ідеал. Ідеал лицаря, якого ніколи не було.

³⁸ Етьєн де Віньоль справді не був ні надто благочестивим, ні надто гречним, але відваги та стійкості йому не бракувало. До слова, французи ту битву виграли — головню завдяки його старанням. А раптом молитва подіяла?

Слово «обстав» означає «допоміг», «заступився» (діал.).

³⁹ Це, звісно, йдеться про польську традицію. Але, перефразовуючи Лесю Українку — найкращу в нашій літературі виразницю найкращих лицарських засад, скажемо: «Ну що ж, і ми, либонь, не без девізи».

⁴⁰ Леся Українка, «Мрії»:

У дитячі любі роки,

Коли так душа бажала

Надзвичайного, дивного,

Я любила вік лицарства.

Тільки дивно, що не принци,

Таємницею укриті,

Не вродливі королівни

Розум мій очарували.

Як уже мовилось, обидві вищезгадані речі впливали, коли кельтський міф почав змагатися за чільне місце в європейській культурі, коли почав ставати універсальним. Що цікаво — ця універсальність не зуміла затерти слідів кельтськості, вони збереглися в усіх версіях легенди, включно з найбільше перекрученими і модернізованими.

Національний аспект міфу

Артур був кельтом. З діда-прадіда, з крові й кості. Що більше — Артур був ідеалізованим кельтом. Просто мусив ним бути. Хто цього не зрозуміє, той ніколи не збагне легенди.

Я вже згадував про дні кельтських обрядів та свят, уже казав про валлійську міфологію, до її взаємин з певними героями і персонажами ми ще повернемося, коли займемося легендарним *who is who*. А поки що звернімо увагу на певні істотні засади кельтськості, що безпосередньо стосуються центральної постаті легенди — короля Артура. Артура, який був владарем кельтів.

Навіть у найбільше нам знаному, а zarazом найбільше перекрученому каноні може нас здивувати кілька явищ і фактів. Хоча б такий: чому Артур, син Утера Пендрагона, мусить користати з чарів Мерліна та витягати меч із каменя? Чому кланові вожді збираються на конвікт, щоб врадити, хто стане отим найголовнішим? Навіть якщо трон не успадковується, то чому владу попросту не перейме найсильніший чи найбагатший?

А тому, що здійснення влади серед кельтів розумілося та виконувалося унікальним для тогочасних суспільств чином. Король (племінний владика) не був власником землі — земля була спільною, належала всім. Правитель отримував владу в формі довіреності — правив не від власного імені, а від імені народу. Це дуже важливо — бо нам, що прийняли міф у його середньовічній (європейсько середньовічній) формі, Артур видається королем-сюзереном, його лицарі — васалами чи ленниками, а населення країни Логр — підданими. Це вкрай неправильно. Кельтський владика не міг успадкувати чи перейняти владу і не міг правити абсолютно. Владу йому довіряли шляхом загального консенсусу, а при її здійсненні владика мусив керуватися благом країни та народу. Це благо розумілося як благо для землі: за добрим владарем країна, себто земля в дослівному значенні, була здоровою і щасливою, квітла й родила, натомість криза влади чи хаос безкоролів'я означали неврожай, голод та інші лиха. Коли правління владаря слабло, хворіла земля. Країна, якою зле правили (цей мотив пізніше не раз повертався в літературі), перетворювалася на Безплідну Землю, *La Terre Gaste, The Wasted Land* («Спустошена земля» Т.С. Елліота).

У міфологіях та легендах усього світу існує мотив героя-короля, який завдяки своїм подвигам здобуває схвалення всього свого народу і якому народ довіряє владу, визнаючи його заслуги й особисті риси. Аби правив так, щоб народові велося якнайкраще. З тим, що у всьому світі такі легенди були тільки психологічною протитрутою від реальних особистостей владарів та їхніх вчинків. Від усвідомлення, що король є, бо престол він успадкував чи здобув силою, а земля — його власність, якою він може розпоряджатися вільно та без обмежень. Править підданими через саму сутність підданства, а ще тому, що має в ручиськах апарат примусу. Перестане ж правити, коли помре, або ж хтось, зазвичай інший король, скине його з трону.

У кельтів теж існують такі легенди, але вони кореняться у традиціях і фактах. Король кельтів отримував доручення на владу, бо був героєм. Бо його справжні вчинки та заслуги робили його гідним того, щоб довірити йому владу. Король кельтів здійснював щодо землі та народу сервітут — і це все. Його наказам підкорялися, коли він заслуговував, щоб йому підкорялися. Жодних інших прав влада не давала, особливо ж не давала права земельної власності та розпоряджання згідно з цим правом. Земля була спільною власністю всіх кельтів. Знаючи це, легко зрозуміти затятий опір, який валлійці, ірландці та шотландці впродовж століть чинили англійським і нормандським феодалам. Феодална система правління, яку нормани й англійці хотіли нав'язати валлійським, ірландським та шотландським кельтам, перевертала і ставила догори дригом весь їхній кельтський світ.

Тому Артур був проголошений королем усіх бритів і надією країни. Тому він — перший герой над героями, тому він, а не хтось інший, видобуває меч з каменя. Це він, як бог Ллей, здобуває меч Екскалібур, символ влади, з рук Пані Озера (богині Аріанрод). Тому, наче герой Кухулін, який сам-

один захищає Ольстер від цілої армії королеви Медб із Коннахту, Артур під Баденом, захищаючи країну, власною рукою кладе трупом майже тисячу саксів.

Очевидно, сам Кухулін не впорався б із цілою армією, Артур не положив би власною рукою тисячу саксів. Це легенда. Легенда, що виражала кельтську мрію про короля-героя, непереможного божественного короля, якому богиня (Велика Матір, символ землі) вручила магічний меч. Про короля, схваленого самою Землею, що її він — як повірник народної волі — гідно захищатиме. Про короля, що всіма прийнятий і всіх єднає. Про короля, під владою якого край розквітне і буде щасливим, урожайним, здоровим...

Очевидно, такого короля не було. Це міф. Міф, народжений за часів, коли світ британських кельтів вже валився під ударами завойовників. За часів, коли виявилось, якою слабенькою є наївна кельтська демократія порівняно з твердим феодалізмом...

Міф про короля Артура.

Нездійснений кельтський ідеал. Що ж, небагато залишилося від кельтів. Але залишився ідеал. Адже він — на відміну від самих кельтів — був незнищеним.

І залишилася легенда.

Достеменно з тієї ж причини.

Грааль — найвища містерія

«А коли настав вечір, то прийшов муж багатий із Ариматеї, на ім'я Йосип, що й сам був навчався в Ісуса. Він прийшов до Пилата й просив тіла Ісусового. Пилат ізвелів тоді видати. І взяв Йосип Ісусове тіло, обгорнув його плащаницею чистою, і поклав його в гробі новому своїм, що був висік у скелі. До дверей гробових привалив він великого каменя, та й відійшов». (Матвія, 27, 57-60)⁴¹.

Ага, у тому річ, що Йосип не відійшов. Так, так, знаю, що всі інші євангелісти — Іван, Лука і Марко, а ще й апокрифічний Никодим, — згідно твердять те саме, що й Матвій. Що відійшов та й годі, а насупроти гробу залишилися лише дві Марії — Марія Магдалина та інша Марія Клеопова. Але ж ми знаємо артурівську легенду!

Йосип Ариматейський не відійшов від гробу. Йосипу з'явився Христос, живий, а з його рани, завданої списом римського центуріона Лонгіна, текла кров. Йосип узяв посудину і зібрав до неї останні краплі крові Спасителя. І лише тоді відійшов, покинув Єрусалим, вдався до міста Саррас, а звідти поплинув до Британії. Його це (Йосипа) трудами увесь народ поганський тієї землі на віру християнську навернувся. Посудина, в яку зібрано краплі найсправдешнішої крові, королівської крові (*le sang réel, Sangréal, Gréal, Grail, Graal*) щезла з цього світу, схована була, а Йосипові потомки стали спадковими охоронцями Таїни. Грааль зник, але мудрий Мерлін напрозорив, що колись він повернеться... І Грааль повернувся...

Як уже знаємо, першим про Грааль згадав Кретьєн де Труа. От тільки Кретьєн не завершив свого твору і тому, либонь, нема в нього ні словечка про Христа чи Йосипа Ариматейського. Жодного слова. Не знаємо, що таке Грааль, Грааль у Кретьєна залишається таємницею. І ще одне: таємнича посудина у Кретьєна — це миса чи тареля (*éscuelle*), посудина, яку вживано під час бенкетів.

Уся справа вплинула наново у релігійній версії легенди — у Роберта де Борона (*Joseph d'Arimathie*). Там уже маємо повну історію Йосипа Ариматейського, крові, зібраної до посудини (вона у Борона вперше стає келихом, тим самим, з якого Христос пив під час Тайної Вечері), відхід Йосипа до Британії, успадковування Граалю потомками Йосипа аж до останнього з них, того, що став Королем-Рибалкою, охоронцем таємниці чудесної посудини аж до приходу справжнього наступника...

Не знаємо, чи Роберт де Борон першим надав артурівському міфowi релігійного характеру, чи Церква вже до того намагалася анексувати короля Артура і Граалю для власних потреб. Також не знаємо, яким чином до кельтської легенди, — безсумнівно, суміші міфології, традиції та дійсних

⁴¹ Переклад Огієнка.

історичних подій, що стосувалися спроб стримання саксонської експансії до Британії, вкралися євангельські елементи. Роберт де Борон (як і Кретьєн, врешті-решт) посилається на якісь лише йому відомі джерела й таємні книги, що дали йому змогу довідатися справжню історію євангельського Йосипа Ариматейського і чудесної посудини, пов'язаної одночасно з Таємною Вечерею, Розп'яттям і Воскресінням. Такі таємничі джерела — це в літературі сюжет старий як світ, завжди живий і завжди модний, — не так давно ми згадували «британський документ», використаний Джефрі Монмутським при роботі над *Historii Regum*.... А ще ми мали Джеймса Макферсона і його сфабриковані «Пісні Оссіана». «Таємні книги» і «таємні документи», з яких Роберт де Борон довідався правду про Святий Грааль, можна сміливо прилучити до тієї ж категорії, — що не перешкодило вивести з них висновки та наслідки, від яких аж перехоплює подих^{xxii}.

Справу Роберта продовжили цистеріанці у Циклі «Вульгати», творі, що його, як я вже раніше згадував, ще за життя зініціював Бернард Клервоський. І тут все стає ясным. Немає жодних таємних джерел. Є політика. І нічого поза тим.

Цікаво, що вигаданий Робертом де Бороном келих у «Вульгаті» зникає, Грааль знову стає мисою, як у Кретьєна. Решта (себто, суть і походження Грааля) в принципі ідентичні. Але, як уже мовилось, монахи вводять до оповіді постать, якої раніше ніде й ніколи не було — свій цілковитий винахід — Галаада. Сина Ланселота, народженого незайманицею-Елейною, донькою короля Пелеса, внучкою короля Пелама Багатого Рибалки. Галаада, ідеал лицаря, прямого потомка Йосипа Ариматейського.

Цикл «Вульгати» (частина, названа *La Queste del Saint Graal*) учить, що Грааль з'явився в Камелоті точнісінько тоді, коли до двору прибув Галаад, на Зелені Свята. Трапилось це при вечері після вечірньої молитви. Загриміло, пояснишало і от — перед очима зібраних з'явилася посудина, затулена завісою, несена невидимою рукою. Читаємо: «Палац сповнився найкращими пахощами світу. На столах перед лицарями з'явилися м'ясива щонайдобріші і кожному дісталось такі, яких він хотів». А Грааль щез — так само зненацька, як і з'явився.

Ініціатором Великого Пошуку (у «Вульгаті» та в Мелорі) став найменш очікуваний персонаж — не Галаад, не Персеваль, не Артур, а... Гавейн. Це Гавейн кидає пропозицію розв'язати Велику Таємницю, виявити, що ховалося під Завісою. «Хай кожен із нас, — закликає Гавейн, — складе лицарську обітницю, що вже назавтра рушить у похід, що триватиме один рік та один день».

Король Артур вражений — цистеріанці у «Вульгаті» недвозначно натякають, що король знає: настає кінець епохи. Наближається *Götterdämmerung*, сутінки богів. Тих інших богів. Та інших ідолів — інших ідеалів, відмінних від усталених латеранськими соборами. Вражені теж дами — грішні та злочинні дочки Єви. Вони теж бачать, що настає кінець шовкам, кінець *amour courtois*, тепер будуть вервечка, церковна лава і власниці.

Щоправда, кілька дам теж хоче присягати і рушати в Похід, але присутній у Камелоті старий відлюдник Нейсін гучно волає, що блюзнірством і гріхом смертельним було б, якби такі плюгаві істоти шукали Грааль. Лицарі-чоловіки, якщо не без гріха, можуть очиститися сповіддю, але жінкам і сповідь не допоможе. Доньки Єви нечисті і зостануться такими навіки. Зась їм до Грааля!

Отож дами зостаються, а лицарі вирушають. Дружина Круглого Столу перестає існувати. Ніщо не має значення. Загроза для країни — злі велетні й дракони, раубрітери й бандити, сакси, ірландці, пікти — це все справи дочасні і не варті, щоб забивати собі ними голову. Лицарі їдуть шукати Грааля. Кожен їде самотньо: приймають рішення розділитися. Кожен вибирає власну дорогу.

А попереду всіх їде той один, найдостойніший і найчистіший, — навмисне для цього вигаданий Галаад. Читач уже знає — серед цих вибраних лицарями доріг єдиною, справжньою, тою, що веде до мети, — є дорога Галаада.

Хто такий Галаад?

Джозеф Кемпбел виводить ім'я Галаада від біблійного Гілеада. Щоправда, згідно зі Святим Письмом, Гілеад — не людина, а родюча долина у Зайорданні, але це символічне місце, свідоцтво

згоди і примирення⁴². Додатково: Кемпбел вважає, що тлумачення імені Галаада приховується у біблійному реченні: «*Numquid resina non est in Galaad?*», себто «Хіба ж нема бальзаму в Гілеаді?» (Книга Єремії, 8, 22). Отож артуріанський Галаад у Циклі «Вульгати» мусив бути як символом примирення, так і бальзамом, ліком від болячок та усілякого зла. Параклетом. Утішителем і спасителем.

Ще одним джерелом цистеріанців — авторів Циклу «Вульгати», Кемпбел вважає рішення, прийняті на четвертому вселенському Латеранському Соборі, скликаному Іннокентієм II 1215-го року. Цей собор, окрім офіційного заклику до смертоносного хрестового походу проти альбігойців та вальденсів, сформулював ще й такий догмат: Христос присутній під час богослужіння, при піднесенні гостії та келиха. Справді присутній. Тілом і кров'ю — в образі хліба і вина. Він є одночасно священником і жертвою. *In qua idem ipse sacerdos, et sacrificium Iesus Christus, cuius corpus et sanguis in sacramento altaris sub speciebus panis et vini veraciter contentur...*

На четвертому Латеранському соборі було прийнято ще один догмат. Догмат, що існує донині. Є лише одна віра і одна Церква. Лише одна. І лише одна-єдина правильна дорога, збочення з якої означає вічні муки. *Una vero est fidelium universalis ecclesia, extra quam nullus omnino salvatur...*

Єдина дорога, дорога Галаада. І єдиний Грааль.

Отож, Грааль і Христос — це те саме. Знайти Грааль після довгої, небезпечної, трудної мандрівки — значить переписати життя, оминаючи рифи гріха. Оминаючи спокуси, але не лякаючись випробувань, затріумфувати духом над млявим тілом і грішною, нетривкою матерією минулості. Здобути Грааль — це досягти Спасіння. Зійти на гору Монсальват, щоб стати *salvatur*. Завершити містерію. Переступити кордон.

Чого монахи вигадали Галаада? І чого зробили його сином Ланселота, — адже ж той найгірший із грішних, бо постійно підтримує злочинний зв'язок із Гіневрою? Навіть коли зачинає Галаада з Елейною, вважає, що кохається з королевою, чужою дружиною. Отож Галаад є дитиною гріха й злочину! Ланселот піддається похоті, смертному гріхові, а жадає жони ближнього свого. На додачу, цей ближній — король, сеньйор, сюзерен. Ланселот ламає одну зі святих заповідей середньовічного лицаря — чинить зраду сюзерена. То чого ж «Вульгата» робить Галаада сином Ланселота, віроломного зрадника?

Син, дитя, символізує відродження, новий прихід на світ. Відродження у кращій, ідеальній формі, яку могли б ми мати, якби нас не спотворило життя. І більше — син є відкупителем провин. Для монахів-авторів «Вульгати» Галаад не лише повторне втілення, але й спокута гріхів Ланселота. Ланселота, який носив колись ім'я Галаад, доки не покинув його заради світського і тимчасового *pot de guerre*. Галаад — такий, яким міг бути Ланселот, якби...

Ясно, що Ланселот не знаходить Грааля, хоч інтенсивно шукає. Не може, бо... він усе ще грішний Ланселот, а не чистий Галаад. Гавейн і Ліонель теж не справджують надій — бо все ще горді, бо все ще пихаті, бо все ще цікавлять їх справи цього світу, а не ідеали духу. Бо застаються звичайними, не ідеальними лицарями.

Врешті Грааль знаходять троє чистих і безгрішних: Галаад, Персеваль і Борс. Але Персеваль і Борс, незважаючи на чистоту (в сексуальному сенсі), попри те, що вони справедливі лицарі, у «Вульгаті» можуть бути виключно товаришами Галаада. Навіть Персеваль, — а це ж він у всіх раніших версіях був тим, що знайшов Грааль, — у «Вульгаті» відходить на другий план. Чому? Бо може бути тільки один. Є тільки одна дорога. Галаад, ніхто крім нього, — це пересторога для всіх альбігойців світу. *Una vero est fidelium universalis ecclesia!*

Здобувши Найвищу Мету, Галаад разом із чудесною посудиною навічно покидає цю гріховну юдоль. Персеваль здіймає обладунок, стає відлюдником і невдовзі помирає. Лише Борс повертається до Камелоту, щоб сповістити Артурові послання цистеріанців і «Вульгати»: разом із Граалем, відійшла надія. Зник символ і осередок духу — а без духу тимчасовий світ, світ Лицарства, світ Артура — мусить розпастися на порох і персть...

⁴² «Коли ж підвели свої очі, бачать - аж ось іде валка ізмаїльтян з Гілеаду, а верблуди їхні несуть бурштин, бальсам та ладан; ідуть і везуть усе те в Єгипет». (Книга Буття, 31. 25, переклад Огієнка).

Грааль — як майже всі елементи артуріанської легенди, — має свій правзірець у кельтській міфології. Це цілком певно і багатократно підтверджено. Як кожен із кельтських елементів легенди, він підлягав модифікаціям, що мали служити визначеним цілям. Кожна чергова епоха додавала свої власні цілі — новітні, такі, що відповідали б новітнім й актуальним для даної епохи моральним ідеалам, маються на увазі ідеали групи, яка вважалася ідеальною. Релігійна версія міфу старша за саму легенду на більше ніж шістсот років. Але чи можна твердити, що з цієї причини релігійна версія є кращою і моральнішою від кельтської праверсії, бо під час виникнення «Вульгати» культура й цивілізація дозріли на шістсот літ? Чи модифікація й осучаснення міфу завжди мусять означати його збагачення, ошляхетнення втілених у міфів ідей?

Ідеали християнства, прищеплені до ґрунту артуріанської легенди з ініціативи Бернарда Клервоського, ми сьогодні вважаємо високими й шляхетними — а християнський Грааль (неодмінно в подібні келиха або чаші) посів у сучасній культурі першорядне місце як символ святого і найвищого ідеалу. Але не слід забувати, що така екзегетика міфу за часів виникнення Циклу «Вульгати» мала дуже конкретну мету — моральну та політичну. По-перше, потрібно було дати нещадний бій ідеалам *amour courtois*, які суперечили рекомендованій Церквою аскезі та програмній ідіосинкразії щодо усіх форм минущої — а особливо фізичної — любові. Адже *amour courtois* стосовно Церкви була тим самим, що й пізніше Вандея стосовно Французької революції та Наполеона — бунтом і опором. *Amour courtois* блюзнірчо навіювала думку, що любов до жінки може керувати чоловіком так само сильно, як любов до Бога. Згідно з канонами *amour courtois* лицар чинить лицарську службу володарці свого серця, є її ленником, трактує даму — знаряддя гріха — нарівні з королем, сюзереном, помазаником Божим. Це недопустимо!

Що цікаво, «Вульгата» найвідвертіша і найдослівніша з усіх версій легенди, якщо йдеться про тілесне кохання. Цей твір просто пашиє сексом і еротикою. Там, де Мелорі, описуючи жінок, обмежується твердженням: «Вона була дуже вродливою панною», «Вульгата» не вагається повідомити, що: «Її зграбні груденята, невеличкі, біленькі й тугі, здіймалися під сукнею, наче тверді яблучка». Мелорі (пишучи про Ланселота і Гіневу) делікатно зазначає: «Були вони тої ночі разом у ложі чи ні — цього я не знаю і не зважуся твердити, пам'ятайте-бо, що за тих часів кохання мало іншу подобу, ніж нині». В подібних ситуаціях у «Вульгаті» пара коханців «лігши наго й обійнявшись тісно», «розважаються прегарно одне з одним», «догоджують собі мило навзаєм» і т.д. Походить це, без сумніву, з того ж джерела, що і всі гоніння на секс, здійснені Церквою, — від негасимої тілесної жадоби, яка тліла у душах святобливих, отупілих від аскези та целібату монастирських братчиків та сестричок.

А, можливо, побожні монахи усвідомлювали, що мета, яку вони хочуть здобути, вимагає.. привабливого змісту? А, може, їхнє послання звучить так: якщо інакше не можна, то краще вже «догоджати собі мило навзаєм», аніж служити як ленник. Краще ненадовго лягти наго і розважитись, замість гинути від кохання і здалека обдаровувати жінку честю, якої жінка недостойна...

Друга мета церковної версії була такою: слід взяти у міцні карби лицарство і його ідеали, — а за браком таких створити їх. Лицар мусив перестати думати про земні марнички — від моменту пасування, що носило (у пізнішій версії, з XI століття) характер релігійної ініціації, мав спокійно і побожно-зосереджено чекати увінчання свого життя. Мав чекати появи Граалю, — в подібні, наприклад, заклик до хрестового походу^{xxiii}.

Потрібно визнати, що Церква вчинила розумно — не проклинала легенди в анафемах і не викривала її з амвону. Натомість створила і пустила в обіг власну версію міфу — яка так сильно промовляла до публіки, що витіснила попередні. Релігійна версія у деяких аспектах є обов'язковою та класичною донині.

Але ця класичність досить сильно підважена іншою версією Пошуків Граалю. Версією Вольфрама фон Ешенбаха. Версією, яку слід визнати бунтівною — сьогодні ми сказали б «декадентською». Вольфрам фон Ешенбах теж є громадянином «Вандеї», де об'єднався з Кретьєном де Труа і труверами — проти Роберта де Боруна і (пізніших) цистеріанців.

У версії Вольфрама Грааль — це... камінь. Не миса, не кубок, не келих, не церковна чаша, а

камінь. Правда, не звичайний, а чудесний, — сам вигляд цього каменя обдаровує вічною юністю, завдяки ньому відроджується з попелу омолоджений фенікс. Але камінь (філософський?) — це не келих, — камінь виключає з історії літургійний її підтекст і зв'язки з євхаристією. Камінь значно ближчий до Кааби^{xxiv}...

У версії Вольфрама немає Галаада. Немає жодного *chevalier sans peur et sans reproche*, що народжується і стає лицарем виключно з цією метою. Є лише Парсіфаль, а Парсіфаль — не ідеал. Але прагне ним бути і прикладає зусилля до цього.

Як я вже згадував, Вольфрам фон Ешенбах сам був бравим лицарем, тріумфатором у поєдинку на списах. Його дисидентський підхід до релігійної версії легенди легше зрозуміти, коли ми згадаємо, що Церква кілька раз намагалася просунути заборону влаштовування турнірів. Лицар Вольфрам інакше розумів лицарські ідеали.

Роман Вольфрама, бравого лицаря, що вмів тішитися життям, дихає радістю та оптимізмом. Здобуваючи Грааль, Парсіфаль пізнає сенс і красу життя. Пізнає сенс гуманізму. Парсіфаль розгадує таємницю, щоб зцілити від страждань Амфортаса, Короля-Рибалку. Парсіфаль не відходить із цього світу з Граалем, залишається, щоб тепер, здобувши найвищу духовну вартість (якою Вольфрамів Грааль зовсім не перестає бути) з подвійною силою тішитися життям. Послання Вольфрама звучить так: не чекаймо об'явлення і наказу з небес, не чекаймо жодного *Deus vult*. Шукаймо Грааля в собі. Бо Грааль — це шляхетність, любов до ближнього, спромога співчувати. Справжні лицарські ідеали, до яких варто і слід шукати належної дороги, пробиваючись крізь дикі хащі, там, де, цитую, «ні дороги, ні стежки немає». Свою стежку кожен мусить відшукати сам. Але неправда, що стежка лише одна. Їх багато. Безліч.

Парсіфаль співчуває Королю-Рибалці. Парсіфаль — це Блазень, який знає одне — Король страждає. Якщо пам'ятаєте, про цього Блазня розповідає один блазень, Перрі, другому блазневі, Джеку Лукасу, коли обидва серед глибокої ночі лежать на траві у Централ Парку і намагаються силою волі розігнати хмари в небі. А пізніше, коли один із цих блазнів страждає, коли гасне в комі на ліжку в нью-йоркській клініці, другий ризикує життям, щоб здобути Грааль. Кубок, на якому видніється напис: «*To Lannie Carmichael, Christmas 1932*»⁴³. Важливий не напис. Важлива людяність. Серце.

Воістину, хоча оціняю добрий замір, волю гуманізм Вольфрама фон Ешенбаха і Террі Гілліама, а не ідіосинкразію засушених цистеріанських писарів і Бернарда Клервоського.

Літа минали, культура «дозрівала», натомість артуріанський міф розвивався і служив черговим цілям. Про одну з таких цілей я розповім вкрай неохоче, виключно через обов'язок, щоб це вчинити, мушу буквально «заплющити очі та думати про Англію». Бо трапилось так, що років через вісімсот від часів виникнення Циклу «Вульгати» райхсфюрер Гайнріх Гімлер намагався припасувати міф Артура та Круглого Столу до ідеології та кодексу своїх чорних лицарів із СС. А Гітлер доручив спеціальній групі пошук гори Монсальват і Грааля у Піренеях та Лангведоці (це історично підтверджений факт, а не переповідання епізоду з фільму про пригоди Індіани Джонса)^{xxv}.

Чудесна посудина з легенди про короля Артура мусила послужити спадкоємцям Нібелунгів й «арійської» лицарської традиції як *Wunderwaffe*⁴⁴ проти «підступного Альбіону»! Грааль мав бути використаний як зброя проти кельтів.

Кельтів, що винайшли Грааль.

Хоча для прихильників канонічної версії легенди це зазвучить по-блюзнірському, джерелом, першовзірцем і архетипом Грааля очевидно є легендарні кельтські артефакти. Переважно — казани.

У кельтських легендах дуже часто виступає чудесний казан, зазвичай власність якогось бога чи групи богів. Ірландський бог Дагда, один із синів богині Дану, володів казаном, званим Ундрі.

⁴³ Себто «Ланні Кармайклу. Різдво 1932». Насправді мало бути так: «*To Little Lannie Karmichael for all his work on the Cristmas Pageant PS 247 1932*». Йдеться про «Короля-рибалку» (англ. *The Fisher King*) — американський кінофільм, знятий режисером Террі Гілліамом. Террі Гілліам був співучасником створення інших фільмів на «граалівський» сюжет, наприклад, «Монті Пайтон і Священний Грааль».

⁴⁴ Чудесна зброя (нім.)

Кожен із гостей Дагди знаходив у казані їжу відповідно до власних заслуг і вчинків. Справжні герої і найвідважніші з відважних виловлювали з казана найсмаковитіші, найкращі шматки. Від Ундрі ніхто не відходив голодним. Нагадаю тут текст «Вульгати» — кожен знаходив у казані «м'ясива щонайдобріші і кожному дісталися такі, яких він хотів». Чи потрібні далі приклади? Ласкаво просимо.

Герой Кухілін під час звияжного походу на Дун Скайт, Місто Тіні, здобув від богів Темряви чудодійний казан, у якому ніколи не brakло м'яса.

А в британській та валлійській міфології? Бог Бран був власником казана, що — так само, як пізніше Грааль, — відновлював життєві сили, оздоровлював і навіть повертав умерлих до життя.

Богиня Керідвен мала чудесний казан, у якому варила еліксир мудрості та науки. Еліксир призначався для сина богині, але його випадково покуштував служник Керідвен, хлопець на ім'я Гвіон Бах. Магічний напій подіяв — підрісши, хлопець прославився як Талесін, найбільший бард Британії...

Бог Пуйл, владар країни Аннувин, володів казаном, що не тільки їжу варив — то був обсаджений перлами Казан Натхнення, Творчого Заміру та Поезії, себто речей, які для кельтів мали величезну духовну вартість. Ані боягуз, ані зрадник, ані кривоприсяжник, ані брехун не міг навіть наблизитися до казана Пуйла. Це вам нічого не нагадує? Викапаний Грааль!

У валлійській легенді казан Пуйла був схований в недоступному замку Кайр Сіді, що постійно обертався, — очевидному першовзірці замку Короля-Рибалки і гори Монсальват. Багато сміливців намагалися його здобути, але вчинив це у валлійській легенді не хто інший, а герой понад героями, найвідважніший та найдостойніший кельт з-поміж кельтів — сам король Артур, підтримуваний бардом Талесіном.

Як ми вже знаємо, першим на континенті відкривачем Граалю був Персеваль Кретьєна де Труа. Персеваль походить від міфічного валлійського героя Передура. А Передур у валлійських міфах після довгих пошуків та мандрівок відшукав чудесний і таємничий предмет, що ним була... стята, спливаюча кров'ю голова на мисі, несеній двома дівицями. Дослідники міфу ідентифікують цей страховинний предмет із головою бога Брана Благословенного (див. валлійську міфологію), що мала стати оракулом і перестерігала бритів перед нападами ворогів. Дослідники не лише вбачають у цій голові один із першовзірців Граалю, — вважають, що прадавні кельти мали звичай муміфікувати, а пізніше вшановувати стяті голови і черепи, — як ворогів, так і достойних предків. Ім'я шанованого в Ірландії страховинного бога Кромм Круаха перекладається як Кривава Голова. Отож, увінчанням подорожі Передура є відшукування «святого» артефакту. Передур — свідок містерії...

Але містерії кельтської. Яку з часом «прочитано по-новому» і відповідно підмальовано. Читай — сфальшовано.

Існує ще одна легенда, очевидно пов'язана з пошуками Граалю. Це відомий і популярний у валлійській міфології, повторений в одній із гілок «Мабіногіону» переказ про кохання бога Килгуха до Олвен, діви, яка була такою прекрасною, що там, де вона ступала, виростали чотири білі конюшинки (звідси її ім'я, яке означає «Білий Слід»).

Та леле, Олвен була донькою гігантського циклопа Глоду (Іфадена Пенкавра), а, згідно з пророцтвом, день, коли вона вийде заміж, мав означати останній день батькового життя. Нічого дивного, що Глід неприємно дивився на кандидатів у зяті — кожного тут же пригощав ударом палиці по довбешці. Олвен усе ще zostавалася дівою, а Іфаден тішився добрим здоров'ям і мав намір жити довго.

Килгух, розуміючи, що сам багато не зробить, звернувся за допомогою до короля Артура і його дружини. Невдовзі ціла громада озброєних до зубів «сватів» з'явилася в замку Ісфадена Пенкавра. Помітивши, звідки вітер віє, Глід вдався до хитрощів. Поставив вимоги: «Гаразд, — сказав, — хай буде, Олвен вийде за Килгуха, але попереду складіть мені отутечки весільні дари». Та й почав ті дари перелічувати...

Список був таким довгим, аж подих перехоплювало, — гігант зажадав за доньку серії подвигів, гідних Геракла, окрім того, доставки несамовитої кількості магічних предметів і артефактів,

а здобуття бодай одного з них було вчинком, що вимагав надлюдських зусиль цілої групи героїв. Але ж група героїв була тут, лиш пальцем ворухни...

Розпочався довгий і працьовитий *quest* — Пошук. Треба було змагатися з велетнями, потворами, ба навіть із богами. На щастя, допомагали інші герої. Невдовзі Ісфаден мав майже все, чого вимагав, — в тому числі (увага!) чудесний Казан Діврнаха, єдину посудину, здатну наварити їжі на весільний бенкет. Лицарі Артура здобули все — бракувало лише трьох чарівних предметів: бритви, ножа і ножиць, схованих у голові страховиська, — гігантського вепра Турх Труйса.

Уся Артурова дружина поділилася на групи, а кожна група рушила в інший кінець світу. Бо для перемоги вепра необхідними були подальші магичні предмети. Довго, довго мандрували лицарі і спіткало їх безліч пригод, але врешті зібрали усе. Тепер можна було взятися за вепра, але ж невідомо було, де той вепр. Щоб його вислідити, лицарі знову розділилися і роз'їхалися на всі кінці світу,...

Вислідити вепра в Ірландії. Сам Артур бився з ним дев'ять днів і дев'ять ночей, але не подолав. А Турх Труйс, розлютившись не на жарт, поплив до Валлії, щоб там, у рідному краю мисливих, набешкетувати, скільки влізе.

Довго ганяли вони одні за одним вздовж і впоперек по всій Валлії (легенда вражаюче детальна і диявольськи довга). Не один добрий лицар загинув від страхітливих вепрових ікол, але врешті Артур, бог Манагиддан ап Ллір та ще кілька сміливців упіймали вепра у водах річки Хафрен (теперішній Северн). Силоміць вирвано з голови страховиська бритву й ножиці. Але перш, ніж відібрали в нього гребінь, Турх Труйс видерся і втік до Корнвельсу...

Вся попередня частина легенди блідне порівняно з небезпеками (і тривалістю опису) гонитви по Корнвельсу. Отож, скоротимо її: врешті вепра піймали і відібрали в нього гребінь, А Турх Труйс скочив у хвили морської і ніхто більше про нього не чув.

Артур і ті лицарі, що залишилися живими, повернулися до Ісфадена і показали йому здобич. Перш, ніж велет устиг надивуватися, стяли йому голову, а Килгух взяв прекрасну Олвен за жону, коли ще тесть і не захолов.

А яка з цього мораль?

Гмм... Не хотів би я висувати теорії, що праправзірцем пошуку Грааля було полювання на велику дику свиню. Не хочу бути аж таким тривіальним. Волію — слідом за Парницьким і за Данте — ототожнити Грааля зі справжньою метою великого зусилля міфічних героїв. Волію ототожнити Грааля з Олвен, з-під стіп якої, коли вона йшла, виростали білі конюшинки. Волію ототожнити Грааля з Лідією, яку кохав Перрі. *I like New York in June... How about you*⁴⁵?

Бо я вважаю, що Грааль — це жінка. Щоб її відшукати і здобути, щоб її збагнути, варто присвятити чимало часу і зусиль. І саме це — мораль.

Містерія кохання

*Nie ma nieba ni ziemi, otchłani ni piekła.
Jest tylko Beatrycze. I właśnie jej nie ma*⁴⁶.
Ян Лехонь.

*And therefor all ye that be lovers, calle unto youre
remembraunce the monethe of May*⁴⁷ ...
Сер Томас Мелорі

⁴⁵ Люблю Нью-Йорк у червні... А Ви?

⁴⁶ Нема ні землі, ні неба, пекла ані безодні,
Є тільки Беатріче. Але її вже немає.

Два останні рядки з поезії Яна Лехоня (Jan Lechoń, псевдонім Лешека Серафіновича) «Зустріч» («Spotkanie»). З цього вірша автор історичних творів Теодор Парницький запозичив назву однієї зі своїх книжок, дія якої відбувається за середньовіччя — «Тільки Беатріче», а приведені рядки — епіграф до неї.

⁴⁷ І всі ті, що колись кохали, довіку споминають місяць Май. (заст. англ.).

Рік 1275. Флоренція. Чоловік на ім'я Данте Аліґ'єрі, прогулюючись, раптом помічає дев'ятилітню дівчинку, що бредє струмком. Дівчинка — Беатріче Портінарі, донька флорентійського шляхтича. Молоденька Беатріче бачить втуплені в неї очі поета. Ще не знає, що цієї миті все вже вирішилось. Ще не знає, що здобуде безсмертя, що буде славною на весь світ, а її ім'я до кінця часів буде пов'язане з чистим, вимріяним, ідеальним коханням. Беатріче Портінарі ще не знає про це. Але Данте вже знає.

Ліс Броселіанд. Чародій Мерлін, прогулюючись, потрапляє над чисте джерело, біля якого сидить вродлива чорнява дівчина. Раптово Мерлін дізнається, має вражаючу певність, що все вже вирішилось. Знає, що заради цієї дівчини пожертвує всім. Своєю чародійською силою, славою, обов'язками перед Артуром і Британією. «Хто ти, красуне?» — питає. Дівчина здіймає фіалкові очі. «Я Німуе, — відповідає вона. — Ти саме прирік себе на мене».

Травень (*the monethe of May*). Ланселот прибуває до двору Артура і бачить Гіневру.

Трістан прибуває до Ірландії і бачить Ізольду.

Уся любовна література світу.

Камелот, двір короля Артура. Святковий день. Для одних — Зелені Свята. Для інших — день містерії Белтайн. Перед очима зібраних у тронній залі лицарів з'являється Чудесна Посудина.

Джозеф Кемпбел у раніше згаданій книзі доводить, що поява Граалю очам Артурівських лицарів відповідає почуттю естетичного захоплення (*aesthetic arrest*), піднесення, саме такого, яке відчув Данте Аліґ'єрі на вигляд Беатріче, що брела струмком. Від побаченого з Данте (як і з лицарями) трапилась переміна: жадання його серця, досі смертельно приземлені і прозаїчні, були освячені поезією. А книжка Теодора Парницького зветься «Тільки Беатріче». У цій книжці є такі слова:

«Зміцнієш, станеш найвідважнішим із відважних, бо Грааль — це джерело сили й відваги, а Граалем над Граалями є — жіночність моя».

Є тільки Беатріче. Але її вже немає. Загадка. Містерія.

Уся любовна література світу.

Грааль — це жінка.

Але слова, ужиті Теодором Парницьким, вимовляє не жінка.

Їх вимовляє Богиня.

Бо, як мовить Меріон Зіммер Бредлі у «Туманах Авалону», богів багато і багато у них імен. Але є тільки одна Богиня. Велика, Біла, Троїста. Та, що була, є і буде.

Велика, Біла, Троїста

Брити мали свою Дон, гойдели — свою Дану та її дітей, Туата де Данан. Але хто і для кого збудував Стоунхендж за 1880 років до Христа, більше ніж дві тисячі років до короля Артура? Хто і для кого збудував у Ірландії камінні споруди Бру на Бойн або ж Ньюгранж, за часів, коли в Єгипті не була ще збудована жодна піраміда?

Це зробили не кельти — їхня експансія на Британські острови почалася лише у VI столітті до нашої ери. То ці споруди — витвір іберів? А для кого і нащо їх збудовано? Мене не переконують ні Денікен, ні вигадки про «календарі», «астрономічні обсерваторії» чи «сигнали для інопланетян». Монументи типу Стоунхенджу можуть виражати лише одне — шанування. Їх будовано для богів.

Богів багато і багато у них імен. Але є тільки одна Богиня. Та, зображення якої вирізувано на стінах печер, фігурки якої різьблено з мамонтових бивнів — не дві тисячі, а за двадцять п'ять тисячоліть до Христа. Та, що є Троїстою — Дивою, Вагітною Матір'ю і Старицею-Смертю. Та, що виринула з Хаосу ще до того, як виник Час. Та, що відділила Води від Небес і танцювала на них, а з її танцю зродився вітер — і світ почав дихати... Дарувальниця життя і та, що життя відбирає — щоб воно постало знову. Велика Біла Богиня, якій пізніше дано безліч імен: Мут, Анат, Іштар, Тіамат, Астарта, Інанна, Кибела, Ізіда, Шакті, Гайя, Артеміда, Терра Матер, Бона Дея, Мінерва, Діана, Ліліт, Дану, Дон, Ардуїна, Епона, Керідвен, Аріанрод, Морріган... Та, жрицею якою була Марія з Магдали,

названа пізніше Магдалиною... Та, на честь якої танцювано перед биками на Криті, заради якої споруджувано менгіри і кромлехи... Та, що для неї збудовано Стоунхендж, Ейвбері та кургани Бру на Бойна. Та, яку кельти вшановували в подібні матрон. Та, зображення якої було на щиті Артура під час битви під Баденом...

Та, що була, є і буде.

В «Туманах Авалону» культ Великої Богині становить собою центральний пункт дохристиянської та ранньохристиянської культури Британії — а цей факт насправді розвіює тумани, що покривали артурівський міф. Зацікавлені легендою Артура не можуть дозволити собі розкоші проігнорувати цю книгу. Меріон Зіммер Бредлі напрочуд доладно сплела культ Великої Троїстої з легендою, з Артуром, з Екскалібуром, з Граалем, з особою Мерліна-Телесіна, з постатями Вів'єн і Моргейн, вельми переконливо представила конфлікт Старого (Велика Матір) і Нового (християнство зі своєю монополією на істину). Однією з причин успіху — крім безсумнівного таланту місис Бредлі — стало... ще щось. Тим чимось були визначні й глибокі знання культу... що існує донині.

На жаль, у польському виданні «Туманів Авалону» відсутній вступ, у якому Меріон Зіммер Бредлі посилає слова подяки певним особам і вказує джерела, з яких черпала⁴⁸. А цими особами є теоретики, ідеологи і проводирі сучасних шанувальників Великої Богині, об'єднаних у неокельтський і неодруїдський (і дуже феміністичний) рух під назвою Вікка.

По-перше: Джеральд Броссо Гарднер, фактичний творець і чільний теоретик руху Вікка. По-друге: Маргарет Мюррей, британський антрополог, авторка творів «Відьомський культ у Західній Європі» (1921) і «Бог Відьом» (1931). У них вона твердить — те, що ми знаємо під назвою «чарів» та «відьомських шабашів», насправді було продовженням прадавніх, сягаючих глибокого палеоліту релігійних обрядів на честь Великої Богині. Мюррей стала другою після Гарднера ідеологинею віккан. По-третє, Стархок, письменниця, авторка книги «Спиральні танці». По-четверте, Алісон Гарлов, жриця Вікки зі секти «Згромадження Богині».

Варто знати, що з рухом Вікка пов'язана ще одна відома авторка фентезі, Даяна Паксон, а книжки Толкіна, Урсули Ле Гвін та інших класиків жанру завжди можна знайти у вікканських книгарнях.

До руху Вікка можна, звісно, ставитись як до дивацтва, — бо він і є потроху дивацтвом. Але не можна заперечити того, що культ Великої Білої Богині є найстарішим із відомих людству. Хто хоче, може почитати «Білу Богиню» Грейвса. А я вже ні словечка не скажу.

Ну, може, тільки одне: головними культовими предметами віккан, без яких не може відбутися жодна вікканська містерія на честь Великої, Білої, Троїстої, є чаша і меч.

Грааль і Екскалібур.

Все інше — мовчання.

Who is who — хто є ким (або чим) в артурівському міфі

Кілька постатей, місць та назв, які фігурують у легенді, заслуговують слів пояснення. Не тому, що я підозрюю когось у незнанні певного імені чи терміну, навпаки. Попросту цих імен і цих термінів забагато.

Особливо відзначився Мелорі. Компілюючи усі доступні йому версії та переробки легенди до меж (а інколи і поза межами) надмірності, він чудодійно розмножив певні назви та постаті. Повторне замішання спричинили помилки у чергових транскрипціях і мовних версіях. Оригінальна мова міфу — валлійська — ні фонетично, ні писемно не належить до легких. З цієї причини валлійські першовзірці дійшли до наших часів у версії, дуже перекрученій черговими переписувачами.

Окрім перекручень, відбулося згадане чудесне розмноження. Першовзірцем багатьох постатей легендарної драми були, очевидно, боги валлійського пантеону та кельтські герої. Деякі з богів і

⁴⁸ Як легко здогадатися, українського перекладу досі немає.

героїв у чергових переробках дали життя цілій серії персонажів.

Наприклад, володар Країни Чарів, Пуїл, став Пелесом, Пелеаном, Пелеасом і, врешті, Пелінором. Бог Гвин, син Нудда, став сером Гвінасом, Гуїнасом і Гвенбавсом. Корнвельський відповідник Гвина, злий бог Мельвас, став сером Меліасом, Меліотом, Меліодасом, Мельгвином і Мелеасом, а врешті Мелегантом, Мелігантом чи Меліягрансом — лихим князем, що викрав королеву Гіневру. Бог Бран Благословенний, якого міф помістив у валлійському краю Гавер (район Затоки Кармартен), розділяється на Бріана, Бревніса, Бревнора, Брана з Горра, Брандегоріса, Брандела і Бранділеса.

Окрім богів, у легендах розмножувалися і смертні. Урієнс, король Регеду, виступає в міфі під власним іменем, але в нього з'явилися *alter ego* — король Рієнс, сер Районс і король Нентрес. Батько Гіневри (Гвенвифар) відомий з валлійських легенд як Оргирвран, грає свою роль як Лодегранс, а ще його розмножують у Колгреванса, Кларівавса і Гувенрайла.

Це замішання намагається впорядкувати література фентезі (з різним успіхом). «Король минулого й майбутнього» (*The Once and Future King*) Теренса Г. Вайта твердо (хоч постмодерністськи і жартома) тримається версії Мелорі, те саме можна сказати про Гая Геврієла Кея («Гобелени Фіонавару»). Подібно — хоча з виразним ухилом у бік кельтськості — чинить Меріон Зіммер Бредлі в «Туманах Авалону». Натомість Стівен Ловхед (цикл «Пендрагон») спирається на валлійський оригінал та версії Вільяма Малмсберійського і Джефрі Монмутського — в нього, наприклад, немає Ланселота. Подібно чинить Джилліан Бредшоу в трилогії «Майовий Яструб», «Літнє королівство» й «У зимовій тіні».

Ідеї інших письменників ми незабаром обговоримо в окремих розділах.

Артур

*...the noble Arthur, whose noble acts I purpose to
wryte in this present book here folowyng*⁴⁹.

Сер Томас Мелорі, передмова до оригінального видання *Le Morte Darthur*

Про цю постать ми вже знаємо геть-усе, обмежимося лише двома речами: генеалогією та іменем.

Видається безперечно правильною думка, що король Артур — це оригінально бог Гвидіон і що він народився шляхом характерного для кельтської міфології перетворення бога на героя. Найвиразніше цей погляд представляє Меріон Зіммер Бредлі у «Туманах Авалону»: в цій книзі Гвидіон — справжнє ім'я короля⁵⁰.

У валлійських переказах (валлійці обожнювали родоводи та генеалогічні дерева) Артур — потомок легендарного Кустеніна (Костянтина) Горне (себто корнвельського). Кустенін мав багатьох синів, з-поміж інших Утера (пізнішого Пендрагона) і Мерч'юна. Мерч'юн був батьком короля Марка Корнвельського (того, що муж Ізольди), Утер, натомість... відомо, чиїм батьком був Утер. При цьому валлійський Артур не був одинаком: мав брата Мадога і сестру Гвіар.

Раз ми вже згадали про Утера — Пендрагон це титул, назва посади, а не частина імені. «Пен» це валлійською «гора»⁵¹, звідси Пендрагон (валлійський Пендаран) — найвищий військовий вождь, римський *Dux Bellorum*. За подібним принципом, ірландська «гора» (*ard*) послужила до називання королів Тари титулом *Ard Rhi*. Якщо ж визнати правильним написання Бендрагон, то неодмінно спадає на думку аналогія з богом Браном, стята голова якого зветься Утер Бен.

Але повернімось до Артура. Існують спроби вивести його ім'я від валлійського Гвиртур.

⁴⁹ Шляхетний Артур, про чиї шляхетні чини я хотів би розповісти у тій книзі, що осе.

⁵⁰ Точніше, ім'я, яке він носив у ранньому дитинстві.

⁵¹ Словник запевняє, що «голова». Натомість «гора» — «*mynydd*»

Доволі правдоподібною є теорія про походження імені короля від валлійського слова *arth* і галлійського *artos*, які означають те саме, що й «ведмідь» (*Ursus*). Монах-літописець Гільдас у своєму *De excidio et conquestu Britanniae* не вживає імені «Артур», натомість згадує (неприятно) про якогось ведмеда, владаря, що — попри початкові успіхи — довів-таки Британію до згуби, згаданої у заголовку.

Ще ім'я короля намагаються вивести від латинського *cataphractus* (тяжкоозброєний) — *arctarius* — *artorius* і т.д., але це здається влучанням наосліп. Хтось зауважив, що галлійські кельти поклонялися богові, званому *Mercurius Arctaius*. Теж, мабуть, постріл у молоко.

Натомість жартівник Джек Венс (трилогія «Лайонесс») поселив предків Артура серед королів вигаданих ним же Старших Островів, званих Гібрас (міфічне Гі Бразіл). Згідно з Венсом, Утер Пендрагон був потомком Олама Магнуса, короля Лайонессу. Браво, Джеку.

А на закінчення відносно маловідома цікава річ із життєпису короля Артура. Походить із *Le Morte...* Мелорі. Отож: Артур, справжній лицар і шляхетний король, мусив би виступати у вертепах і шопках у парі з царем Іродом. Бо, подібно до Ірода, влаштував різню немовлят. Дізнавшись із пророцтва Мерліна, що смерть спіткає його від руки дитини, яка народилася в день свята Белтайн, Артур наказав, щоб йому, під страхом смертної кари, видали усіх діток, народжених цього дня. Звелів посадити дітей на корабель і відпустити на волю стихії. Багато невинних дітей загинуло — але Мордред, що був серед них, дивом уцілів, — і Мерлінове пророцтво здійснилося. На полі битви під Камланном.

На вищеописаний огидний епізод з життя Артура натякає Гай Геврієл Кей у своїх «Гобеленах Фіонавару», трилогії фентезі, сильно пов'язаній із артурівським міфом і кельтською міфологією. А дитина з пророцтва та різня немовлят замандрували до численних творів фентезі — достатньо згадати фільм Рона Говарда «Віллоу».

Екскалібур

Загальновідомо, що таку назву носив меч Артура, подарований йому Панею Озера, як символ влади. Сам факт обдаровування глибоко символічний і корениться у кельтських віруваннях — ми повернемося до цього питання в розділі «Пані Озера». А поки що візьмемося за сам Екскалібуром.

У «Мабіногіоні» та інших переказах Артур володіє мечем, званим *Caledfwlch* («Каледвuwльх») — цю назву перекладачка «Мабіногіону», леді Шарлотта Гест, відтворила як «Трощитель». Інші перекладачі воліють назву «Розтинаючий сталь». Клинок меча був оздоблений двома золотими зміями (драконами?), а коли король видобував його з піхов, здавалося, що, цитую: «у змії із пащ живе полум'я зієє, а полум'я те усім очі вражає». Окрім меча, король мав іншу зброю: спис *Rhongomyniad* (Ронгоминиад), кинджал *Carnwenan* (Карнвенан) і щит *Wynebgwrthucher* (Вуйнебгурвіхер). Панотець Лайамон назвав цей геть невимовний щит «Придвеном». Але у валлійській традиції назву «Прітвен» носить не щит, а фланговий корабель Артура — адже король воював не лише на суші, а й на морі.

Окрім зброї, валлійський Артур володіє кількома магічними артефактами (в тому числі казанами!), а ще — плащем-невидимкою.

Як я вже згадував, Джефрі Монмутський зробив із Каледвuwльха «Калібурн», з чого, в свою чергу, «Вульгата» і слідом за нею Мелорі — Екскалібур. Вульгата твердить, що гебрейською мовою ця назва значить «Розрізаючий сталь», отож близька до валлійського значення. Ще назву Екскалібур можна вивести з латинського звороту *ex calce liberare* — вивільнити зі скелі, витягти з каменю. Доладна назва, але недоречна — адже Екскалібур не був тим самим мечем, якого Артур видобув із камінної брили!

Піхви, в яких король носив Екскалібур, теж були презентом від Пані Озера і теж чародійськими — вони охороняли Артура від усіляких ран. Ці піхви — і меч — скрала чародійка — зрадниця Моргана і спорядила ними свого коханця та спільника, Акколону, сина Урієнса. Мавши в руках Екскалібур із піхвами, Акколон мусив без зусиль убити Артура. Але під час бою королеві

вдалося повернути собі зброю і подолати заколотника. Піхви, натомість, Моргана втопила в Озері — їх Артур видобути не зумів. Це прозора аналогія до валлійського міфу про Блодьювед, жінку з квітів, що вкрала таємницю життя Ллей Ллав Гьофеса, щоб коханець міг завдати йому смертельного удару. Горонві, коханець Блодьювед гине, як і Акколон; зрадниця тікає — як і Моргана. З тією різницею, що Блодьювед ловлять і карають, Моргану — ні.

Як відомо, у фіналі легенди Екскалібур повертається до Пані Озера — Артур, перш ніж відплисти до Авалону, наказує вкинути меч у воду. Згідно з англійською народною традицією, це викидання трапилося в околицях Гластонбері у графстві Сомерсет, у місці, званому Помпарлс Брейдж.

Мерлін

*...the most famous man of all those times,
Merlin, who knew the range of all their arts,
Had built the King his havens, ships and halls,
Was also Bard, and knew the starry heavens;
The people called him wizard.*
Теннісон⁵²

*For Merlin had in magic more insight
Than ever him before or after living wight.*
Спенсер⁵³

З цією найпопулярнішою формою імені славетного чародія, одного з найважливіших персонажів легенди, в'яжеться кумедна, майже анекдотична історія. Мерліна створив Джефрі Монмутський, комбінуючи кілька квазі-історичних і легендарних постатей бардів, знаних у валлійських легендах під іменем Мирддін. Але, оскільки писав він для франконормандської публіки, то, бажаючи уникнути зайвих асоціацій з непристойним словом *merde* (лайно), романізував валлійського Мирддіна у латинського Мерлінуса.

Немає, однак, сумнівів, що чародій Мерлін, посередній винуватець народження Артура, його опікун, ментор і порадник, — це компіляція чотирьох міфічних героїв. Перший — доволі таємничий бог Мат, син Матонві, вуйко, вчитель і помічник мудрого Гвидіона, батька Ллей Ллав Гьофеса. Другий — сам Гвидіон, друїд богів. Третій — Мирддін Емрис, напівбожественна постать, знана з тріад і пісень бардів, поет, маг, мудрець і пророк, інколи званий Амброзієм. Четвертий — Талесін, що, правдоподібно, жив насправді у VI столітті і був друїдом-бардом (хоча й ця постать так сильно обросла легендами, що слова про історичну автентичність дещо перебільшені).

До найбільших подвигів Мерліна у міфі належать перенесення кам'яного круга Стоунхендж з Ірландії до Британії, пророцтво пришествия Артура й активна участь у цьому пришестві, допомога у здобутті трону (меч у камені), зміцнення влади молодого короля шляхом збудування для нього (очевидно, з допомогою магії) згаданих Теннісоном «мостів, портів і залів», а ще, як годиться друїдові — допомога (*auxilium et consilium*⁵⁴) при формуванні органів влади та лицарства Круглого Столу. Допомога, рада і менторська пересторога, якими Артур, будучи кельтським королем,

⁵² ...найзнаменитіший на всі часи,
Це Мерлін, що усі мистецтва знав,
Спорудив королю мости, порти і зали,
Ще бардом був і звідарем,
А називали його люди чародієм.
Теннісон, «Корролівські ідилії».

⁵³ Мерлін, що краще знався на чарах,
Аніж усі перед ним і опісля.
Спенсер

⁵⁴ Допомога й поради (лат.)

знехтувати не міг. А коли знехтував (Гіневра!), то наслідок був плачевним.

Деякі пізніші церковні версії (Роберт де Борон) не могли вибачити Мерліну того, що він займався чорною магією і називали його відщепенцем, сином диявола та діви (навіть черниці). Можливо, тому доля друїда в підсумку склалася сумно — його спіткала сувора «кара за гріхи». Бо, попри всю свою мудрість, під кінець Мерлін повівся як недоросток. Піддався любовному чару прегарної чародійки на ім'я Німуе і дозволив цій спритниці одурманити себе до такої міри, що відкрив їй усі свої магічні таємниці й секрети та дозволив ув'язнити себе у магічному кришталевому гроті (згідно з іншою версією — у стовбурі дуба). Це, очевидно, прозора травестація валлійського міфу — аналогія до ув'язнення Гвидіона злим богом Придері ап Пуйлом (у пізніших версіях — Артура самим Пуйлом).

Чародій Мерлін виступає у більшості літературних творів, присвячених Королю Артуру і Лицарям Круглого Столу. До найважливіших і тих, що сказали про нього найбільше, належать: «Мерлін» Роберта де Борона (близько 1190), «Історія Мерліна», одна з п'яти книг Циклу «Вульгати», «Смерть Артура» Томаса Мелорі (1485), а ще значно пізніші «Королівські ідилії» Альфреда Теннісона (1889). Ще Мерлін фігурує або згадується в Аріосто, Сервантеса, Гете, Уланда і Сігрід Унсет.

Ясна річ, жодна артуріанська фентезі, що себе поважає, не могла поминути Мерліна. Меріон Зіммер Бредлі в «Туманах Авалону» ввела їх навіть декілька, чинячи з мерліна — згідно з деякими історичними тезами, — друїдську посаду чи титул, а з Німуе — молодшу сестру Галаада, доньку Ланселота й Елейни. Теренс Г. Вайт наказує Мерлінові жити назад — чародій постійно молодшає (тому, мабуть, веде себе з Німуе як жовтодзьоб). Стівен Ловхед зробив із Мерліна сина Талесіна й князівни з Лайонессу, праправнучки атлантів, а Мері Стюарт у книзі «Кришталева печера» називає його позашлюбним сином Амброзія Авреліана, наступника Вортігерна. У «Цій огидній силі» К.С. Льюїса Мерлін встає з гробу, щоб ще раз стати учасником битви сил Світла і Темряви...

Англійський письменник Роберт Най, автор знаменитого «Фальстафа»⁵⁵, зробив Мерліна титульним героєм свого роману. «Мерлін» Ная — це надзвичайно цікава річ. Розумна, повна витонченої ерудиції, постмодерна і обсценна, так що ням-ням. Рекомендую.

Натомість Роджер Желязни у другому циклі «Амберу» туго грається з міфом. Ім'я Мерлін у Желязни носить син Корвіна з Амберу, внук короля Оберона (володаря ельфів зі «Сну літньої ночі»). Натомість матір'ю і довгий час єдиною вихователькою Мерліна є Дара з «демонічного» Хаосу. Хоча схоже, що легенда про сина черниці та диявола тут вивернута навспак, нікого не дивує, що хлопчина з таким походженням стає чарівником. Уже в першому томі підступний Желязни замикає свого Мерліна у класичній кришталевій печері... І хоч автор зі шкіри пнеться, щоб заплутати фабулу, уважний читач одразу знає, хто за всім цим стоїть: класична адептка, яка прагне чародійських знань і якій Мерлін вірив, бо кохав її. Класична Німуе...

У лорда Теннісона («Королівські ідилії») чародійкою, спокусницею і згубою Мерліна є не Німуе, а Вів'єн, Пані Озера. Так само твердить «Вульгата» — Мерліна спокусила та ж Пані Озера, що виховала Ланселота.

Могили Мерліна досі показують наївним туристам у Бретані, в знаменитому Броселіанді, у т.зв. Долині Чаклунок, поблизу Кентена.

Круглий Стіл

Коли король Лодегранс із Камеліарду довідався про подружні плани Артура стосовно його доньки Гіневри, то оголосив, що разом із рукою дівчати подарує Артурові у віні Круглий Стіл, що зберігався в Камеліарді, а створений колись із допомогою чародійської сили Мерліном для Утера

⁵⁵ Роберт Най (Robert Nye) (15.03.1939-2.06.2016) - популярний британський поет, прозаїк, драматург, літературний критик і редактор, автор більше ніж 20 романів, у тому числі роману «Фальстаф».

Пендрагона. Так і сталося. Разом зі столом, якого одразу ж після шлюбу поставлено в Камелоті, Лодегранс зробив Артурові куди практичніший подарунок — почет зі сотні лицарів.

Завдяки чародійському закляттю Мерліна, на кожному кріслі при Столі зблили магічні літери, що склалися в ім'я лицаря, який мав засісти на цьому кріслі. Але одне місце залишилося непозначеним.

«Королю Артуре, — мовив чародій, — подбай, щоб стіл заповнився. Помістить-бо він сто п'ятдесят відважних і шляхетних, що зватимуться лицарями Круглого Столу. Лиш одного місця нікому займати не вільно, бо це місце небезпечне, *Siege Perilous*, на якому засяде колись Обранець, найгідніший із гідних. А станеться це у день дуже значний, коли об'явлена буде Велика Мета».

Очевидно, йдеться про Галаада і появу Грааля.

Як ми вже знаємо, ці важливі для легенди меблі першим поставив у тронній залі Камелоту монах Вас, автор «Брута». Стіл, при якому Артур сидів зі своїми лицарями, був Круглим, не мав ні почесної глави, ні посполитішого кінця, що мало символізувати рівність і братерство.

Пізніші адаптатори міфу постаралися і розбудували ідеологію Столу. По-перше, він мав свою традицію, був третім із черги Круглим Столом, продовжувачем ідеї двох попередніх. Першим-бо з тих двох був стіл Тайної Вечері, при якому засів Христос із апостолами. Другим був стіл Грааля, в центрі якого був встановлений сам чудовий Келих. Саме при цьому столі Брон здобув титул Короля Багатого Рибалки, що його носили пізніше всі чергові Повірники і Хоронителі Грааля. Бо, згідно з легендою, Брон нагодував досхочу всіх, що вечеряли при столі, однією маленькою рибкою, котру чудесно розмножив. Очевидно, Христос — теж Рибалка, а рибалками були й апостоли, яких Ісус прикликав словами: «Ідіть услід за Мною, і зроблю, що станете ви ловцями людей»⁵⁶ (Марк, 1, 17).

Свою символіку і глибше значення здобуло також «Небезпечне Місце», оте *Siege Perilous*, яке аж до моменту прибуття Обранця мало залишатися порожнім. Зображало воно місце, яке під час Таємної Вечері займав Юда. Прибувши до Камелоту і сівши на Небезпечному Місці, Галаад цим вчинком символічно спокутував Юдину провину і зцілив Ісусів стіл, розколотий зрадою.

Як я вже згадував, у Англії Плантагенетів намагалися використати легенду про Артура з політичною метою. Плантагенети хвацько узурпували привілей на спадок легендарного короля і на кожному кроці підкреслювали артуріанське — радше ж псевдоартуріанське походження та його атрибути. Саме з тих часів походить популярний при багатьох європейських дворах звичай ставити у тронних залах Круглі Столи, при яких монарх і його васали грали роль Артура та його лицарів. Напевне, для такої розваги служив Круглий Стіл із Вінчестера, виконаний близько 1300 року, себто за правління Едварда I. До нашого часу дійшла лише стільниця, що має вісімнадцять стіп у діаметрі і поділена на місця для короля та двадцяти чотирьох бенкетарів. Щоб помістити сто п'ятдесят лицарів, справжній Круглий Стіл короля Артура мусив бути значно більшим. Згідно з теоретичним і дуже скромним розрахунком метра стола на лицаря, виходить диск п'ятидесятиметрового діаметра. Це немало — не кажучи вже про технічні можливості тогочасних ремісників і проблеми із встановленням такого гіганта в будь-якій залі, варто зауважити, що лицар насилу бачив би свого *vis-a-vis*, а, бажаючи з ним порозмовляти, мусив би ревити биком.

Деякі версії базуються на припущенні, що в Камелоті було кілька Круглих Столів. Але найважливішим, звісно, був той, що при ньому сидів сам Артур і найвища лицарська еліта — числом дванадцять. Отож, був то класичний стіл Ісуса й апостолів.

Інші королі

Як учить нас легенда і література фентезі, в момент смерті Утера Пендрагона на роль Військового Вождя — *Dux Bellorum* — претендувало кілька королів (кланових владик). Кілька з них,

⁵⁶ «А коли Він проходив біля Галілейського моря, то побачив Симона та Андрія, брата Симонового, що невода в море закидали, бо рибалки були. І сказав їм Ісус: Ідіть услід за Мною, і зроблю, що станете ви ловцями людей. І зараз вони свого невода кинули, та й пішли вслід за Ним». (Євангеліє від Марка, 1 16-18, переклад Огієнка).

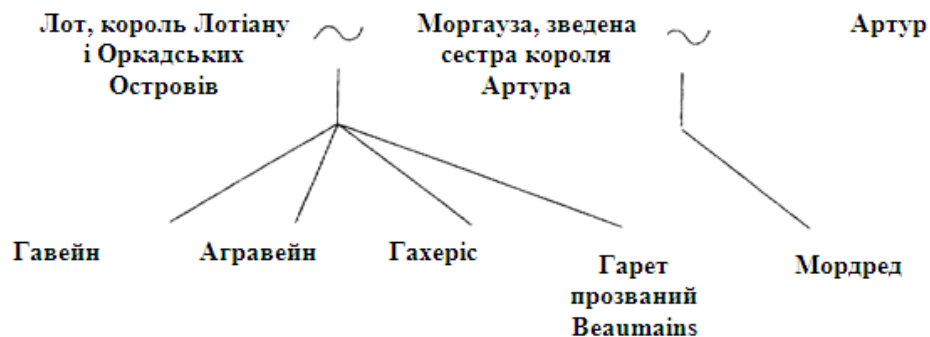
безперечно, мають свій легендарно-історичний правзірець, бо їхні імена повторюються в численних версіях.

Одним із них був король Лот, володар Лотіану та Оркадських (Орканійських) островів, посвоячений із Артуром завдяки шлюбу з Моргаузою, донькою Ігерни, зведеною сестрою короля. Попри швагерство, Лот належав до чинної і збройної опозиції Артуру і під час одної битви короля з бунтівниками загинув, вражений мечем короля Пелінора. «Вульгата» і «Тумани Авалону» приводять іншу версію: Лот загинув у бою зі саксами, обороняючи край від загарбників. Усі його сини були важливими лицарями Круглого Столу, я перелічу їх у генеалогічному дереві орканійської династії. Ім'я Лот (та існуюча донині назва його королівства Лотіан), ані хиби, виводиться від міфічного Лудда, легендарного засновника Лондона. А Лудд, у свою чергу, — це перевернута версія бога Нудда Срібнорукого з валлійського пантеону.

Король Пелінор, убивця Лота, зветься владарем Лістенойса чи Королем Островів (*of the Isles*). Невідомо, про які острови йдеться — біля британського узбережжя островів не бракує. Пелінор був батьком стількох важливих для легенди постатей, що я і йому змайстрував генеалогічне дерево, аби роз'яснити ситуацію. Пелінор загинув від рук Гавейна, сина Лота, в рамках вендети за батька. Як побачимо, вендета мала продовження.

Королем Камеліарду (?) був Лодегранс (валлійською мовою званий Оргирвраном). Як відомо, він був батьком Гвенвифар (Гіневри), жони Артура. Меріон Зіммер Бредлі, яка виразно не симпатизує Гіневрі, натякає, що це подружжя мало більше економічне, ніж любовне підґрунтя — Лодегранс був власником великого табуна, натомість Артур дуже потребував коней для своїх лицарів. Окрім того, ми вже знаємо, що саме Лодегранс подарував Артурові Круглий стіл, як частину посагу. Отож, жодної любові, лише бізнес.

Орканійська фракція



Король Урієнс, володар Регеду, себто Кимрії (нині Ланкашир і Камбрія) виступає в найстарших валлійських легендах. Він був одним із правителів, які спершу не визнавали Артура і боролися проти нього. Згідно з багатьма джерелами, Урієнс об'єднав довкола себе Давні Племена — тих бритів, що не піддалися ні римлянам, ні християнізації. Врешті Артур уклав із Урієнсом спілку, видавши за нього свою зведену сестру Моргану. Урієнс був тоді уже літнім, мав дорослих синів — Акколона й Увейна. Моргана закрутила з Акколоном роман і разом із ним влаштувала змову проти Артура. Артур вбив Акколона у поєдинку, а на решту родини образився.

Кузенком Урієнса, володарем Горре (Гавер, себто Свонсі) був король Багдемагес.

Урієнс (зрештою, так само, як Оргирвран Лодегранс та пізніше згаданий Бан Бенвікський) у найранніших версіях легенди ідентифікується з богом Браном Благословенним, сином бога морів Лліра.

Король Пелам, Багатий Рибалка, володів Країною Озер (мабуть, Ир Видфа, себто Сноудон,

багатий на гірські озера). Він був прямим потомком Йосипа Ариматейського і хоронителем Граалю. Страждав од невилгої рани, яку завдав йому Балін Дикий⁵⁷. Зцілив його лише Галаад, його правнук. Бо сином Пелама був король Пелес, а донькою Пелеса була Елейна, пізніша коханка Ланселота і мати Галаада. Не слід плутати короля Пелеса з лицарем Пелеасом — у міфі це дві різні постаті, не пов'язані між собою. Цьому не заважає те, що вони обидва походять від міфологічного Пуйла, володаря Аннувину.

Бернікою і Дейрою (Нортумбрією) правив король Кларівойс.

Натомість у Корнвельсі панував король Марк, що сидів у Тінтагелі, спадковому замку Горлейса та інших владик цього регіону. У валлійських легендах Марк виступає як Марх ап Мейрхаун, а його дружина зветься Ессильт Финвен (Біла Шия). У Мелорі дружина Марка — і коханка Трістана з Лайонессу — зветься Ізольдою Прекрасною (*La Beale Isoud*) і є донькою короля Ірландії, небогою лицаря Моргольта.

На континенті, в Галлії королюють два брати: Бан Бенвікський (Булонь?) і Борс із Ганісу (Віссан?). Обидва — як і їхні пізніші потомки — завжди були вірними союзниками Артура, а той, у свою чергу, підтримував їх проти ворожого до них короля Клодаса. Потомство Бана і Борса має для легенди велике значення (Ланселот!), тому я для обох континентальних королів змайстрував генеалогічне дерево.

Натомість історія не згадує про Бана і Борса — за артурівських часів (500-550 pp.) державою франків правили (по черзі) королі з династії Меровінгів — Хільдерік, Хлодвіг і Хлодомір.

У Малій Британії, себто в Армориці (теперішня Бретань) правив король Хоель. В артурівській легенді Хоель був батьком Ізольди Білорукої (*Isoud la Blanche Mains*), з якою побрався Трістан. Володар Арморики завше був вірним союзником Артура — підтримував його зі своєю армією у всіх дванадцяти битвах проти саксів.

Згідно з легендою, кельтська колонія й анклав у Армориці виникли після завоювання Бретонського півострову валлійським полководцем Конаном. Невідомо, чи це історичний факт, але безсумнівно, що Бретань була кельтською. Бретонці та валлійці досі розуміють мови одне одних — а обидві ці мови збереглися в майже незмінній формі.

У багатьох версіях легенди з'являється ще король Ірландії на ім'я Ангвісанс (Агвісанс, а ще Ангвіш, Августан чи Августел). Як батько Ізольди Прекрасної, мав би бути королем Тари. І знову це не має нічого спільного з історією — за артурівських часів королями Тари вважалися Ніалл, Лоегайре і Фіннахта, а після них — Діармайт мак Кербайлл. Цього ірландського владаря ідентифікують із королем Гурмуном, відомим нам із перекладеної Бой-Желенським легенди про Трістана та Ізольду⁵⁸. Але інколи Ангвісанса називають королем Шотландії (Албанії), а це могло б натякати, що він був владарем не Тари, а Дал Ріади, колонізованого ірландцями краю на південному заході Шотландії, який включав до свого складу частину теперішнього Стратклайду та Внутрішніх Гебридів. Ім'я короля могло б це підтвердити — воно кореспондує з іменем напівлегендарного владаря Дал Ріади, Ангуса Мак Ерка.

⁵⁷ Sir Balin le Savage

⁵⁸ Українською мовою роман про Трістана та Ізольду (за реконструкцією Жозефа Бедьє) переклав (з французької мови) М.Рильський.

Гіневра

*Leodogran, the King of Cameliard,
Had one fair daughter, and none other child,
And she was fairest of all flesh on earth,
Guenevere, and in her his one delight*⁵⁹.

Теннісон

*Whyle she lyved she was a trew lover, and therfor
she had a good ende*⁶⁰.

Сер Томас Мелорі

У валлійських легендах виступає як Гвенвифар (Gwynhwyfar — Біле Видіння), причому Артур мав три (!) дружини з таким самим іменем^{xxvi}. До міфу перейшла Гвенвифар ферх Оргирвран, спершу як Венхавер, Гванхамара, Гвенор чи Ганхумара, пізніше, у французькій версії, Гвіневера (Guenièvre і Guinevere), а в оригінальному написанні Мелорі — Гвенивера (Gwenyvere), донька короля Лодегранса.

Якщо Одіссеева дружина Пенелопа є в літературі (і навіть буденній мові) символом подружньої вірності, то Гіневра досі славна як символ чогось геть протилежного.

Її любовна позашлюбна пригода з Ланселотом, вісь міфу, мабуть, корениться у вчинку псевдоісторичної Ганхумари Джефрі Монмутського, дружини псевдоісторичного Артура, яка піддалася зраднику Мердравту. Однак постать Гіневри має безсумнівне міфологічне походження. Адже ж у «Мабіногіоні» ми маємо невірність і зраду Блодьювед, квіткової дружини Ллея. Ще маємо історію певного Ггавла, що підбивав клинці до Ріаннон, дружини Пуйла. Але детальну зразкову версію вчинку Гіневри можна знайти в класичних героїчних легендах Валлії й Ірландії. Валлійська розповідає про роман Ессильт Финвен, дружини короля Марха, з лицарем Артура, Трістаном ап Тиллух, — звідки пізніше виникла французька (бретонська) оповідь про Трістана, Ізольду та короля Марка.

Ірландських версій є кілька, вони навіть утворюють цілу групу переказів, званих *aithed* — себто історію про спокушування жінок. Одною з найвідоміших і схожих на легенду про невірну Гіневру є оповідь про кохання красуні Грайне, дружини Фінна Мак Кумайла, до Діармуйда О'Дубне, Фіннового небожа. Ще інший переказ розповідає про втечу Дейдре, нареченої короля Конхобара, з Наойсі, сином Уснаха.

Однак ще старшою — і, напевне, вихідною для артурівського міфу є ірландська легенда про бога Мідера, який спокусив і викрав із Тари вродливу Етайн, дружину Еохайда Айрема, верховного короля Ірландії, що стало причиною неабиякого конфлікту. Гідним уваги фактом є те, що *Eochaid* ірландською мовою значить кінь. Таке ж значення у валлійській мові має Марх, — ім'я короля, дружину якого спокусив Трістан. Цікавий збіг!^{xxvii}

Мотив відбирання дружини в короля має очевидне підґрунтя у віруваннях, звичаях та самому характері кельтів. Дружина кельтського короля під час весільної церемонії (та пізніше) символізує землю, якою володіє король. Отож, відбирання дружини є актом, що піддає не лише чоловічий авторитет короля (рогач! рогач!), але й ставить під сумнів можливість здійснення влади. Цей мотив потрапив до артурівського міфу безпосередньо з кельтської міфології — у повісті, скомпанованій Джефрі Монмутським, Медравт (Мордред) посягнув на Артурів трон, одночасно відбираючи в нього жону. Цю ж нитку знайдемо ще в одному фрагменті легенди: лихий князь Мелегант чинить заколот

⁵⁹ Король Камеліарду, Лодегранс ,
Доньку Гіневру мав, дитя єдине.
Була вона красунею з красунь,
І він не бачив поза нею світу.

⁶⁰ За життя була вона вірною коханкою, тому сподобилося доброго кінця.

проти Артура-владці, викрадаючи Гіневру, коли вона вибралася на маївку. Знову кельтська символіка: ця маївка не якесь там швендяння лісом та споживання сніданку на траві, йдеться про відправлення просто неба містерії Белтайн, свята весни. Мелеагант узурпує владу, травестуючи символічну кельтську містерію одруження з викраденою королевою.

Всі історії цього типу в кельтських переказах неодмінно мають троїсту будову (як у тріадах), спираються на трикутник: старий король — королева — молодий претендент. Двоє чоловіків суперничають через жінку: Фінн — Грайне — Діармуйд, Конхобар — Дейрдре — Наойсі, Еохайд — Етайн — Мідер, Пуйл — Ріаннон — Ггавл, Ллей — Блодьювед — Горонві, Артур — Гіневра — Ланселот, Марк — Ізольда — Трістан. У цій конструкції очевидним є зв'язок із природним циклом — порами року. Молодий герой символізує літо, відродження, приплив і розквіт життєвих сил, які протистоять зимовій завмираючій силі старого короля. А владар не може бути слабким, не може бути ні безплідним, ні холодним чи сексуально неспроможним — адже це шлюб Землі, Великої Матері, яку символізує весняна королева, що під час містерії Белтайн мусить бути коханою — коханою фізично, еротично. Сексуальна неспроможність мужа Богині недопустима: вона могла би спричинити безплідність Землі та занепад країни. Тоді Богиня просто зобов'язана підшукати когось іншого, а можливо, як про це вже йшлося, з'явиться конкурент, що кине виклик старому королю. У більшості міфів це тест, перевірка для старого короля, випробування королівської сили, у якій володар здобуває перемогу, повертаючи собі дружину (Пуйл, Еохайд), або ж по-королівському мститься і їй, і спокуснику (легенда Блодьювед). Пізніші (відомі нам сьогодні) версії легенд збагачені романтичним елементом: королева кохає претендента і зазвичай помирає через це кохання, коли юнак (Діармуйд, Наойсі) гине від рук короля, що, попри старість, виявляється сильним. Однак такий трагічний кінець має в міфах ностальгічне продовження — через такий збіг випадків королівство (як Ольстер короля Конхобара) мусить загинути. Легенди недвозначно натякають, що куди краще було б, якби Старого взяли дідьки, а його місце поруч Королеви-Богині зайняв Молодий. Саме з цих версій народилися Гіневра й Ізольда — і стосунок авторів чергових версій міфу до цих постатей. Обидві королеви зраджують своїх мужів. Це дуже негарно..., а все-таки чомусь ми їх любимо. І виправдовуємо... Що ж, Гіневра не була вірною жоною — зате була вірною коханкою (*trew lover*).

Чому ми любимо Гіневру й Ізольду? Чи, випадково, не тому, що в обох цих постатях звучить кельтське відлуння, близьке та миле нам, людям визволеного двадцятого віку, яким (не всім, не всім) огидний чоловічий шовінізм та будь-яка дискримінація статі? Бо посеред кельтів жінка, особливо ж королева, була повноправною і мала такі ж привілеї, як чоловік. Про будь-яку дискримінацію не могло бути й мови. Кельтська королева, так само, як король-чоловік, могла при бажанні поводитись проміскуїтно. Якщо король без докорів сумління міг тягти в постіль наложницю і не наражався на загальний осуд, то й кельтській королеві ніхто не забороняв коханців, вибраних на засаді *one night stand*⁶¹, і ніхто не смів за це їй докоряти. Королева була втіленням Великої Богині, а вчинки богів не ставляться під сумнів. Постільні уподобання славної Боудіки були відомими, а еротичні подвиги не менш славної Картімандуї, королеви бригантів, майже перейшли в легенди. Про міфічну Медб, королеву Коннахту, дружину короля Айліля, ірландський переказ відверто сповіщає, — вона часто і не опираючись обдаровувала гарних із себе чоловіків «приязню своїх стегон».

Ясна річ, для середньовічних інтерпретаторів легенди — як співців *amour courtois*, так і авторів релігійних версій — подібна жіноча свобода була немислимою... і незбагненною. Тому позашлюбні зв'язки Гіневри й Ізольди стали у середньовічних версіях «тяжкими гріхами», мінами вповільненої дії, що мусять довести до трагедій та погибелі. А оскільки середньовіччя все ще триває — особливо стосовно рівноправ'я статей та жіночої незалежності, — то середньовічна форма легенди все ще застається класичною, натомість жінки легенди відповідно ідентифіковані. Гіневра й Ізольда — «невірні», Моргана — «зла відьма», Німуе — «лукава спокусниця».

В артуріанській літературі фентезі Гіневра виступає завжди. Як я вже згадував, Меріон Зіммер Бредлі не так, щоб надто любила королеву, отож її зображення в «Туманах Авалону» не вельми

⁶¹ «Випадковий секс» або ж «на одну ніч»

симпатичне. У «Мерліні» Роберта Ная Гіневра — німфоманка і дурна, як курка, на додачу ще й заїка. Натомість Парк Годвін у книзі «*The Beloved Exile*» — «Любий Прихисток» — змалював гарний і цікавий образ королеви. Вона представлена як мудра жінка із сильною волею та характером. Таким є справжній образ жінки кельтів — куди правдивіший, ніж середньовічні версії, які представляють дам артурівського міфу слабкими, легковажними і піддатливими гріху істотками, що мліють зі страху чи ж кохання, а без допомоги лицаря геть безпорадні.

У Томаса Мелорі в епілозі легенди Гіневра вступила до монастиря, щоб спокутувати свої гріхи — і там завершила дні в покуті, спокої й тиші (...*had a good ende*).

Подібним способом шукає спокою нобелівська лауреатка Сігрід Унсет, авторка однієї з найгарніших переробок артурівського міфу.

Моргана

*Ivi è una fata nomata Morgana
Che a le genti diverse dona l'oro*⁶²...
Матео Боярдо, «Закоханий Роланд»

У найстаршій, валлійській версії міфу Артур мав сестру на ім'я Гвіар. Джефрі Монмутський теж обдаровує короля сестрою, але називає її Анною — мабуть, на думку Джефрі, белькотливе валлійське ім'я не годиться навіть для коня чи хорта.

Згідно із класичною та загальнообов'язковою версією, рахуються інші сестри: Моргана та Моргауза.

Моргана, Моргейна, Моргіан, Морган Ле Фей була чародійкою. Лихою чародійкою. Ім'я, що його вона носить у легенді (так само, як ім'я її сестри) легко вивести від жажливої Морріган, богині битви, крові та смерті, тієї самої, що в ірландських легендах завзялася проти хороброго Кухуліна.

Моргана була зведеною сестрою Артура. Вона та її сестра Моргауза були рідними доньками Ігерни та Горлейса Корнвельського. Обидві не мали причин прихильно дивитися на зв'язок матері з Утером Пендрагоном, вбивцею батька. І на плід цього зв'язку — Артура.

Моргана була жінкою небуденної вроди й талантів. «Вульгата» розповідає, що, цитую: «Була вона вдачі веселої, до радощів схильною, і співала дуже гарно, долоні мала гарні, руки бездоганні, шкіру гладесеньку, наче шовк. А при тому була вона жінкою найгарячішою і найрозпуснішою у всій Британії».

У класичній версії міфу (Мелорі) Моргана почала діяти швидко — як тільки Артур видав її за короля Уріенса з Регеду, разом із власним пасербом (а заодно коханцем) Акколоном організувала замах на життя Артура, а, коли він не вдався, втекла до країни Горре. Безтямно кохала Акколону і, не в силах простити Артура, що його вбив, замислила справді сатанинський вчинок — послала королю пишні шати, які були отруєними, — мали подіяти як одяг Деяніри і спалити Артура живцем. Але, завдяки попередженню Пані Озера, Артур уцілів.

Моргана не жаліла зусиль, щоб далі шкодити, — змовлялася, викрадала й ув'язнювала лицарів (в тому числі Трістана й Ланселота, в якого закохалася), а в Камелоті тримала справжню шпигунську армію зі своїх служниць. Увінчанням її підступів була штучка, що належала до найчорнішого піару. Моргана подарувала Трістанові щит із таким малюнком: знизу король і королева, а над ними, топчучи їхні короновані голови, — лицар. Трістан (доводячи, що був круглим йолопом) виступив зі щитом на турнірі в Камелоті, а двір загудів од пліток. Оразу ж здогадалися про значення картинки — Артур, Гіневра та Ланселот, що ганьбять їх. Змови Агравейна та Мордреда, що започаткувала війну і згубу королівства, не довелося довго чекати ^{xxviii}.

Що цікаво, в епілозі легенди Моргана примиряється з Артуром. Коли король помирає на

⁶² Є такий привид — фата Моргана,
Що різні народи золотом манить.

бойовищі під Камланном, сестра тримає його голову на подолі та промовляє до брата ніжними словами. Ще вона є однією з чотирьох королев, які супроводжують короля під час останньої подорожі до Авалону.

Найгарніший — бо далекий від штампу — образ Моргани (Моргейни) у літературі фентезі знайдете в «Туманах Авалону» Меріон Зіммер Бредлі. Нічого скорочувати та розповідати — це слід прочитати⁶³.

Думаю, що для всіх інтерпретаторів міфу привабливість цієї постаті (як чорного характеру) випливала з кореня «мор» (*mors, la morte*, смерть). Те саме стосується описаних далі Моргаузи та Мордред. Але у валлійській мові корінь *môr* в'яжеться не зі смертю, а з морем. Моргана кельтською — це «народжена морем». Та аналогія є — як пам'ятаємо, море символізує у валлійців усі сили зла.

Моргауза

Моргауза (Моргас, Моргавзе), була рідною сестрою Моргани. Стала дружиною Лота з Лотіану й Оркад та народила йому чотирьох синів — усі вони, включаючи знаменитого Гавейна, стали лицарями Круглого Столу. Але існує певний сумнів стосовно фактичного батьківства цих синів, бо хоча і сам Лот славився як безсоромник, то й Моргауза не поступалася мужеві, наставляючи йому роги з великим запалом і не надто дбаючи про ковенанси. Темперамент мала такий, що будь здоров! Якось, коли до Лотіану прибув Екторій з молодими Каєм та Артуром, майбутній король запалав жагою до зведеної сестри. Жадав її, бо, як каже «Вульгата», «вродливою була і товстою». Коли король Лот вийшов вночі через потребу, Артур прослизнув до ложа Моргаузи. «Вульгата» повчає, що «тоді-то догодила вона йому мило, а він їй», звідки випливає, що Лот довго просидів у клозеті.

І так був зачатий Мордред. Згуба Артура та Камелоту.

Вже овдовівши, коли Лот загинув од руки Пелінора, Моргауза далі «догоджала мило» то одному, то другому. Останнім її великим коханням — яке її погубило — був лицар Ламорак.

Деякі версії легенди (і книжки фентезі) ототожнюють Моргану та Моргаузу або ж плутають їх — особливо в засадничому питанні: котра з них стала коханкою Артура і народила Мордред. Одне тільки відомо — трапилося так через чари або ж підбурену дияволом хіть. Порядний король, не буди під злим уроком і впливом Сатани, з сестрою не спав і не «догоджав їй мило». Принаймні, не чинив так жоден християнський король у християнському середньовіччі. Бо в міфологіях, включаючи валлійську, таке траплялося і королям, і богам.

У «Туманах Авалону» Моргауза теж виступає, але як молодша сестра Ігерни, себто не сестра, а тітка Моргани. І нічого каригідного їй з Артуром не лучить — матір'ю Мордред є саме Моргейна. У Меріон Зіммер Бредлі близькість Артура зі зведеною сестрою позбавлена елементів чорнокнижництва та грішної похоті — стається під час містерії Белтайн і є частиною ритуалу кельтської коронації Артура. Під час любовного акту Артур і Моргейна не пізнають одне одного, — вона Майська Королева, він Майський Король. Але це не змінює того, що наслідки є класично трагічними.

В інших творах фентезі обидві сестри (чи одна, чергова) завше є потворними відьмами, Королевами Повітря і Темряви. У Теренса Г. Вайта Моргауза в рамках чародійських вправ навіть варить живцем кота, а за щось таке я б сам охоче власноруч підклав вогню до кострища.

Мордред

Від найранніших версій чорний характер легенди. Отож можна припустити, що, подібно до Артура, історичний. Кривий король, котрому дядечко так само любий, як колись потомкам Кунобеліна їхній татусь. Тому скористався першою ж нагодою, щоб сягнути по владу. Якщо керуватися апокрифічною хронікою Вільяма Малмсберійського, Мордред (Медравт, Медраут, Модред) у відсутність короля влаштував заколот, при нагоді добравшись і до королеви. Уклавши спілку зі саксами, заволодів країною. Однак Артур зумів згуртувати армію сторонників старого

⁶³ Хоча українського перекладу ще доведеться трохи почекати...

режиму і вступив у бій із узурпатором під Камланном. Обидва — і Артур, і Мордред — наклали у тій битві головою, а в країні запанували хаос та морок.

Як уже мовилося, то була можлива історична версія випадків. Бо не виключено теж, що Мордред просто відіграє в легенді роль, яку склала для нього валлійська міфологія. Мордред — це ніхто інший як Дилан, лихий брат доброго Ллея, що врешті гине від руки дядька, коваля Гованнана. Або ж, можливо, Мордред — це Придері ап Пуйл, отой «Клопіт», інтриган, князь темряви, переможений у символічній битві світлосяйним Гвидіоном... Пам'ятає «Тумани Авалону» Меріон Зіммер Бредлі? Там виразно і недвозначно сказано: Гвидіон — це справжнє ім'я як Артура, так і його сина, а Мордред — це саксонське прізвище, що його можна перекласти «Зла Ворожба»⁶⁴. Ні додати, ні відняти. Валлійською Мордред означає «Той, що вдаряє» або ж «Той, що сміливо вирішує».

Як ми вже знаємо, в класичній легенді Мордред був позашлюбним сином Артура, та ще й на додачу зачатим із власною зведеною сестрою. Отож у церковних переробках король скоїв подвійно страхітливий гріх і цим неодмінно прикликав жахливу кару на всю країну. Оце кровозмішення і позашлюбні стрибки вліво, очевидячки, походять із первісної валлійської версії, але там вони, правдоподібно, нікого не обурювали. Адже валлійський Прометей, Гвидіон, зачав Сонячного Ллея, найгарнішого і найшановнішого бога бритійського пантеону, із рідною сестрою Аріанрод. А Гвалхмей, Майський Яструб, валлійський Гавейн, улюблений герой лицарських саг, є незаконним дитям, позашлюбним сином сестри короля Артура, званої Гвиар.

У класичній легенді (та у фентезі) Мордред — єдиний потомок Артура: зв'язок із Гіневрою залишається бездітним. Натомість у валлійських легендах Артур має чотирьох синів, що носили імена Ллахей, Амр, Кидфан, Архфедд. Не знаємо, чи всі були законними, але всі вживали патронім ап Артур.

У Мелорі сцена смерті Мордреда під Камланном воістину жахлива. Артур у двобої з сином пронизує його списом, так що зі спини Мордреда древко стирчить на цілий сажень. Мордред останнім зусиллям глибше нанизується на древко — спирається на щиток списа, який захищав долоню, і з цієї позиції завдає батькові удар у голову, розтворюючи шолом і кістку черепа.

Пані Озера

Інколи її називають Вівіаною, Вів'єною, Вів'єн, Німуе, Німіаною чи Нініаною. Усі ці імена є видозмінами імені Ріаннон, вродливої дружини Пуйла, владаря Аннувину, валлійської Країни Чарів, пізніше — дружини Манавиддана, сина Лліра.

У легенді Пані Озера відіграє дві важливі ролі. По-перше, це вона вручає Артурові магічний меч Екскалібур, символ влади. Цікаво, що жодна із чергових версій міфу не пробувала коригувати цю подію, навіть Цикл «Вульгати» не намагався викинути з тексту «поганську» чародійку і вчинити так, щоб меч Артурові вручили ангели небесні чи хтось зі святих. А ця пригода веде прямісінько до кельтської міфології — до богині Аріанрод, що подібним способом озброїла свого сина Ллея.

По-друге, Пані Озера (у Циклі «Вульгати») є вихователькою Ланселота, якого вона викрала немовлям. Це від Пані Озера Ланселот отримує ім'я — як пам'ятаємо, при хрещенні він був названий Галаадом. І знову маємо зв'язок з валлійською Аріанрод, — вона не лише озброїла сина Ллея, а й нарекла його Ллав Гьофесом.

Існує теорія, що роль жінки у кельтському суспільстві була величезною. В багатьох міфах (Кухулін) герой мусить пройти вишкіл у жінки — чародійки чи войовниці. У багатьох легендах привілеєм матері, опікунки або жриці є нарікання хлопцеві імені та вручення йому зброї. Це, напевне, в'яжеться з раніше описаним і глибоко вкоріненим серед кельтів культом Великої Троїстої Матері. З прадавніх кельтських обрядів походить описана в «Туманах Авалону» ініціація Артура — символічний любовний акт, ритуал плідності та врожаю, коли владар бере на себе обов'язки коханця, опікуна й мужа Землі, персоніфікованої жінкою, Великою Богинею, а символізованої

⁶⁴ Насправді «Evil Counsel» — «Злий порадник». Це мало означати, що «його поради приносять зло ворогам».

незайманою жрицею. Подібним чином вікканка Даяна Паксон у книзі *The White Raven* — «Білий Крук», описує шлюбну ніч короля Марка й «Ізольди» (яку тоді вдає з себе служниця Бранвен), доводячи, що всі весілля кельтських владарів відбувалися шляхом подібної містерії^{xxix}.

Томас Мелорі покарав Пані Озера за «поганство й чари», впроваджуючи до легенди сучасну символіку тріумфу Нового над Старим. Отож Пані Озера прибула до Камелоту, щоб заради якоїсь неясної вендети зажадати голови доброго лицаря Баліна — як викупу за подарований королем меч Екскалібур. Коли Артур заперечив, справедливий християнський лицар Балін ухопив меч і «на очах короля, королеви та всього двору одним ударом стяв голову відьмі». Але, хоча добрий лицар Балін учинив по-лицарськи і згідно з літерою Письма («Чарівниці не залишиш при житті», Книга Виходу, 22, 18)^{xxx}, всі визнали такий вчинок ганебним і негідним лицаря. Баліна прирекли до баніції. Я описую його подальшу долю в розділі «Балін і Балан».

Як можна вивести з тексту *Le Morte...* Мелорі, Паній Озера було декілька. Та, що дала Артурові меч і загинула від руки Баліна, звалася Ліле. Проте аж до кінця легенди з'являється та підтримує Артура і його лицарів якась інша Пані Озера. Інколи можна вирішити, що це Німуе — та, яка спокусила Мерліна. Натомість у фіналі *Le Morte Darthur* (і на картині Джеймса Арчера з такою ж назвою, натхненною текстом Мелорі) Артура супроводжують до Авалона чотири королеви — Моргана, Володарка Норгелесу (Північної Валлії — можливо, друїдка з острова Англіс?), Королева Безплідних Земель (тітка Персеваля) та саме Німуе. Себто — чотири. Але, якщо так, то мусила бути також п'ята! Кому ж-бо належала рука, що її бачить Бедівер, рука, яка підхоплює кинутий у хвилі Екскалібур? Чотири королеви з Артуром на лодії, п'ята під водою з Екскалібуром. Не бачу жодного іншого пояснення — окрім чарів. Звідси випливає, що Меріон Зіммер Бредлі може мати рацію, вважаючи, що Пані Озера (подібно до Мерліна) — титул, посада або друїдська функція. Вийшовши у відставку, друїдські керівниці відпливають із Артуром до Авалону, залишивши в Озері спадкоємицю.

У панотця Лайамона в романі «Брут», — відпливаючи до Авалону, вмираючий Артур каже Костянтинові, синові Кадора, що пливе до королеви Арганти. Джозеф Кемпбел вважає це ім'я перекрученим «Моргант», — себто Морганою.

Пані Озера — Моргана, Арганта, Морганта і Урганда — знайшли дорогу до італійських лицарських епосів XV століття — до «Закоханого Роланда» Боярдо і «Шаленого Роланда» Аріосто. Моргана фігурує також в «Амадіжі» Бернарда Тассо. Міражі, які спостерігаються у Мессинській протоці, звалися Фата Моргана (дослівно «чародійка Моргана») і були приписувані чарам Моргани, *la Donna del Lago*⁶⁵. Воістину, далеку дорогу здолала кельтська валькірія Морріган⁶⁶...

В «Туманах Авалону» всі жриці Великої Богині — Вівіана, Нініана та Моргейна — є Паніями Озера, себто схованого в туманах острова на озері в околицях Гластонбері, а на цьому острові міститься осередок культу Великої Богині. Натомість молоденька Німуе, погубивши Мерліна-Кевина, гине самогубчою смертю.

У Толкіна я бачу двох кельтських Паній Озера — Арвен, Вечірню Зорю, що споряджає Арагорна, даруючи йому знамено (символ законного короля Елессара) і, очевидно, Галадріель, Пані Лісу Лорієн, яка разом із Фродо відпливає за море із Сірої Пристані.

Я вже згадував, що у Циклі «Вульгати» та «Королівських ідиліях» Теннісона Пані Озера носить ім'я Вів'єн (Вівіана). Це ім'я «Вульгата» виводить з халдейської мови⁶⁷. Воно мало б означати «навіть не подумаю». Вів'єн довго відповідала цими словами на просьби Мерліна, аж доки маг не цілковито їй не упокорився. Можливо, тепер читачам легше буде зрозуміти, яким чином нижчепідписаний скромний автор фентезі вигадав чародійку Єнніфер, кохану відьміна Геральта. Жінку, яка навіть не подумає комусь підкорятися, якщо не має на це охоти.

⁶⁵ Пані Озера (італ.)

⁶⁶ Чи треба нагадувати, що один із класичних творів української літератури, який ми всі вивчали в школі, теж зветься «Фата Моргана»?

⁶⁷ І це не так уже й безглуздо — адже ще однією формою імені героїні було «Ніневія». А так (чи майже так) звалася столиця Ассирії.

Ланселот Озерний

*Noi leggevamo un giorno per diletto
Di Lancilotto, come amor lo strinse*⁶⁸ ...
Данте

Званий теж Лонселотом, Ланцелетом і Ланселетом. Французький внесок у міф — на сцену цю постать вивів Кретьєн де Труа, а всі пізніші автори (Арман Данієль, Готьє Мап, цистеріанці, Ульрік фон Цацікгофен, Мелорі) шанують громадянство лицаря, регулярно обдаровуючи його французьким придомком *du Lac*. Все-таки це *lac*, напевне, зовсім не озеро, а перейнятий і перекручений Кретьєном міфологічний аспект: Ланселот, сонце і цвіт лицарства, — це постать, що безпосередньо походить від солярного бога Луга Лам-фада чи Ллей Ллав Гьофеса та уособлює сонце, літо, вибух і розквіт життєвих сил.

У канонічній версії міфу Ланселот був сином галлійського короля Бана Бенвікського. Якщо ж ідеться про його генеалогію по кужелю, то існують дві легендарні версії. Згідно з першою, лицар — плід королівського перелюбу, — його матір'ю була чародійка Вів'єн, Пані Озера. Згідно з другою (частішою, наприклад, Цикл «Вульгати»), матір'ю Ланселота була Елейна, законна дружина короля Бана. Натомість Пані Озера викрала Ланселота немовлям, щоб виховати його в Озері, у Країні Чарів.

Родовід Ланселота Озерного



В обох версіях малюк потрапляє до Озера зі справжнім іменем Галаад, натомість покидає його як Ланселот дю Лак (символіка, символіка!), щоб разом зі зведеним братом Ектором де Марі (Окраїнним) і кривними Борсом, Ліонелем, Бламором і Блюберісом приєднатися до грона лицарів Круглого Столу, щоб невдовзі прославитися як найкращий і найзнаменитіший з них, найближчий друг короля Артура. Трагічне за своїми наслідками кохання Ланселота і Гіневри, що призвело до подвійного віроломства — стосовно товариша і стосовно сюзерена — є провідною ниткою класичної версії міфу. Це почуття, хоча було воно прекрасним і довго служило взірцем для пар коханців (Паоло

⁶⁸ Якось ми вдвох читали для розваги,
Як Ланцелота взяв кохання пал,
І самоти не брали до уваги. (Переклад Є. Дроб'язка).

Малатеста і Франческа да Ріміні в Данте), є згубним і руйнівним. Бо в оригіналі було так.

Після закінчення пошуків Грааля Ланселот зламав принесену раніше обітницю цноти — відновив нічні візити до спальні Гіневри. Описана раніше брудна змова Моргани вже діяла — злочинне кохання лицаря та королеви було таємницею полішинеля. Оскільки видавалося, що Артур не помічає невірності дружини і васала або ж заплющує на неї очі, влаштовано змову. Завдяки під'юджуванню Мордреда і Агравейна, Гавейнових братів, дванадцять лицарів організовують засідку на Ланселота, — мають піймати його *in flagranti*⁶⁹ в ложі Гіневри і тим самим змусити короля до дії, ставлячи його перед неспростовними доказами і *fait accompli*⁷⁰.

Ланселот, якого інтригани застали зненацька, хапає меч — і падають трупи, серед них Агравейн. Ланселот тікає, а Артур справді не має іншого виходу — королева-перелюбниця приречена до смерті на вогнищі. Ланселот повертається і відбиває її, — але серед безладної рубанини, що розпочалася, гине сила-силенна лицарів Круглого Столу, а серед них — Гахеріс і Гарет, два інші брати Гавейна.

Спалахує війна, в якій провідним яструбом є Гавейн, що жадає помсти. Королівські війська з Артуром і Гавейном на чолі облягають Ланселота в замку, званому Радісною Вартівнею (*Joyous Gard*). Не в змозі знести думки про розлив братньої крові, шляхетний Ланселот зрікається Гіневри і повертає її королю. Але навіть тоді Гавейн залишається невблаганним, війна не припиняється, — її перериває лише бунт Мордреда. І тоді Ланселот поспішає на допомогу королю, однак прибуває надто пізно. Артур і Мордред мертві, Гіневра в монастирі. Ланселот стає пустельником, тяжко хворіє і невдовзі помирає.

Найгарніше і психологічно найповніше зображення постаті Ланселота знаходимо у Теренса Г. Вайта (повість «Лицар, що вчинив переступ»). Не смію додати жодного слова — прошу прочитати самим. Меріон Зіммер Бредлі теж присвячує багато місця Ланселотові.

Натомість зовсім іншу версію дальшої (після битви під Камланном) долі Ланселота, Гіневри й Елейни знайдемо у Парка Годвіна («Любий Прихисток»). Інформація для тих, що не читали: трагедія не закінчилась. Трагедія лише розпочинається.

Елейна... Елейна... Елейна...

У класичній версії легенди (Мелорі) виступає кілька осіб із цим іменем, — це начебто підтверджує факт, що всі вони мали спільний міфологічний першовзорець. Елейною (Єленою) зветься мати Ланселота, дружина короля Бана Бенвікського. Ще ім'я Елейна носить незаймана донька короля Пелінора, сестра Персеваля, що супроводжує (аж до самої своєї смерті) здобувачів Грааля. Інша Елейна — дружина короля Нентреса (Урієнса?). Деякі версії легенди надають ім'я Елен... дружині Мерліна (Мирддіна).

Проте найважливішими є дві інші Елейни — спритна донечка короля Пелеса і Елейна, звана Незайманою Лілією з Астолату (Альфред Теннісон називає її Дамою Шалот⁷¹, а «Вульгата» — Дівою з Ескалоту).

Красунечка з Астолату, донька герцога Бернарда, — постать сумна і трагічна. Вона смертельно — але без взаємності — закохалася в Ланселота Озерного, аж так, що через це кохання «ні спати, ні їсти, ні пити не могла», отож, як легко здогадатися, померла. А тіло своє, чорно вбране, звеліла в лодії, чорним оксамитом оббитій, завезти аж до Камелоту. Коли Ланселот це побачив, то стало йому якось не по собі.

Як видно, Елейна з Астолату — це фабулярно сильна постать. Хоча вона виступає також у «Вульгаті», я вважаю її безсумнівним витвором французьких труверів із групи співців *amour courtois*. Ланселот, істинний лицар, не може відповісти коханням на кохання Елейни, бо кохає Гіневру. Відлуння цієї постаті знаходимо в Толкіна. Шляхетний Арагорн не може відповісти на кохання Еовін,

⁶⁹ на місці злочину (фр.)

⁷⁰ здійснений факт (фр.)

⁷¹ У поезії «The Lady of Shalott»

принцеси Роханської, і слушно вважає це одним із найболісніших ударів, які можуть впасти на чоловіче серце. Еовін теж шукає смерті (але більше на кельтський лад — у бою), проте доброзичливий Толкін не дозволяє, щоб її спіткала доля Лілії з Астолату. Нижчепідписаний, створюючи постать поетеси Оченяти («Трішки жертвовності») не мав заміру бути таким добрим, — Оченя, як Елейна, шансів не мала.

Інша важлива Елейна, донька короля Пелеса, теж безнадійно кохала Ланселота (щастило чоловічезі на ім'я!) Але, на відміну від Лілії з Астолату, королівна не мала наміру бездіяльно сохнути. Виявила активність та ініціативу. Коли лицар гостював у замку її батька, забралася йому в ліжко, під покривалом ночі та знайомих Ланселотові парфумів підшиваючись під Гіневру. Коли розвиднилось і підступ вийшов наяв, Ланселот так розлютився, що вхопився за меч — життя Елейни висіло на волосині. Ну, але ж він був лицарем істинним та шляхетним. Справа була *consummatum* — довершена, то слід нести наслідки. А цими наслідками виявився Галаад.

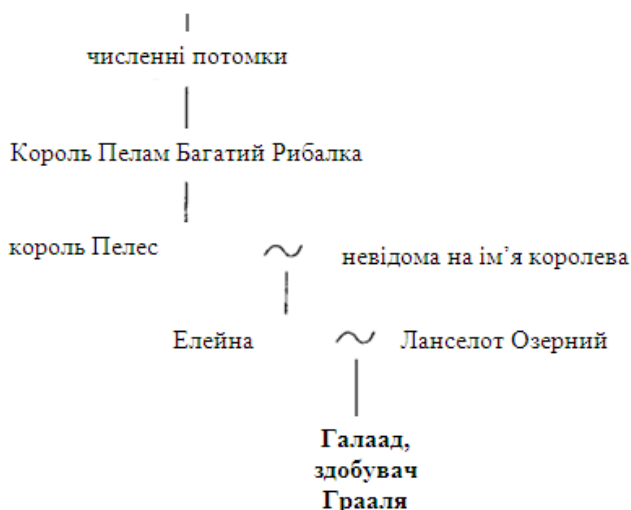
Галаад

Монахи-автори «Вульгати», що, як ми знаємо, вигадали Галаада, змайстрували також доречну легенду, згідно з якою Елейна, донька Пелеса, внучка Короля Рибалки Пелама, знала: від її зв'язку з Ланселотом народиться син, який здобуде Грааль. Елейна пожертвувала своєю цнотою (заплющила очі й думала про Англію?), бо знала, що народить дитя приречення, сина, який своїм блиском затьмарить не лише славетного батька, але й Артура і всіх інших лицарів Круглого Столу. І народила — щойно описаним способом. А розгрішив її, напевне, архієпископ Кентерберійський, бо хто ще?

Галаад виріс на відважного лицаря і прибув до Камелоту. Як ми знаємо, стояло біля Круглого Столу крісло, якого ніхто не зважувався займати — Небезпечне Місце, *Siege Perilous*. Як напропорочив мудрий Мерлін, сісти тут міг лише Обранець, приречений до високої мети. І Галаад прийшов та сів. А потім об'явився йому меч, встромлений у камінь, що плавав по воді, а на камені написано було, що хто того меча видобуде і так далі. І Галаад видобув. А тоді знайшов Грааль. І помер.

Родовід Галаада

Йосип Ариматейський



Мелорі без змін перейняв Галаада з Циклу «Вульгати» — всяк бачить, ким є Галаад. У жодній іншій версії міфу Галаада немає. Але у валлійських легендах виступає постать на ім'я Гвалхавед — Літній Яструб. Гвалхавед — брат Гвалхмея, Майського Яструба, себто Гавейна. Не має нічого спільного з Граалем (у жодній подобі).

Одна пов'язана із Галаадом річ конче потребує пояснення. Адже здобувач Грааля має на сумлінні пляму, яку безумовно слід змити. А саме: у своєму дуже цікавому «Словнику міфів і

культурних традицій» Владислав Копалінський твердить, що Галаад виступає в «Божественній комедії» Данте під іменем Галеотто. Галеотто чи Галаад начебто був тим, що спричинився до першого любовного побачення Ланселота і Гіневри. Вже згадані Франческа та Паоло, коханці в Данте, вперше цілуються (і не тільки) під впливом читання саме цього фрагменту легенди. Як мовить поет, «твір і співця за Галеотто мавши⁷²» — завдяки спільно прочитаному романтичному розділу Паоло та Франческа усвідомили своє кохання і набралися натхнення до поцілунків та обіймів. З цієї причини Галеотто (себто Галаад) увійшов до італійської мови як синонім звідника, сутенера, підлого негідника. Владислав Копалінський вболіває, що такий цнотливий і справжній лицар, як Галаад, дочекався від Данте такого образливого і неприємного епоніму.

З усіх сил поспішаю оборонити Галаада та його добре ймення! Владислав Копалінський помиляється! Все було зовсім не так! Згідно Циклу «Вульгати», призвідцею побачення і першого (прегарно описаного) поцілунку Ланселота й Гіневри був не Галаад, а Галеот (Галегот), званий Владарем Далеких Островів. Галеот, спершу неприятель короля Артура та його лицарів, пізніше сердечно заприятелював із Ланселотом. Бачивши, як Ланселот і Гіневра в'януть від кохання, не сміючи наблизитись одне до одного, Галеот взяв на себе роль посередника і влаштував їм побачення. Що більше, аби не наразити королеву на обмову через зустріч сам на сам із чоловіком — не її мужем, — був присутній під час рандеву, завдяки чому перший поцілунок закоханих, згідно з вимогами *amour courtois*, зовні виглядав невинним.

І це Галеот — не Галаад — став у Данте Галеоттом і це йому належить епонім. Чистий і справедливий Галаад, здобувач Грааля, жодних (повторю, жодних!) рандок не влаштовував.

Персеваль

...*Sir Percivale,*
*Whom Arthur and his knighthood called the Pure*⁷³.
Теннісон

Вигаданий Кретьеном де Труа, розвинутий «Вульгатою» та Вольфрамом фон Ешенбахом (Парсіфаль, Парціфаль), врешті потрапляє до *Le Morte Darthur* як сер Персеваль Гальський (валлійський). Був сином вбитого через вендету з Орканійськими братами короля Пелінора і братом Ламорака, що розпрощався із життям подібним чином. Мати, бажаючи порятувати Персеваля від батьківської долі, виховала його в самотині та несвідомості існування лицарського стану. Ясна річ, самотина не допомогла. Персеваль став лицарем і прославився.

У Кретьєна де Труа Персеваль — перший лицар, який побачив Грааль. Але все ще буди простосердим, не посмів спитати про суть побаченої містерії та втратив шанс. На якийсь час. Бо пізніше у деяких версіях міфу став здобувачем Грааля. В інших версіях міфу він теж є ним, але лише як супутник Галаада.

У «Мабіногіоні» та валлійських піснях Персеваль виступає як Передур ап Ефраук. Присвячена йому гілка «Мабіногіону», розповідь про дурника, що запраг стати лицарем, практично збігається з історією, викладеною Кретьєном, і, далєбі, невідомо, хто в кого запозичував. Проте ім'я Передур

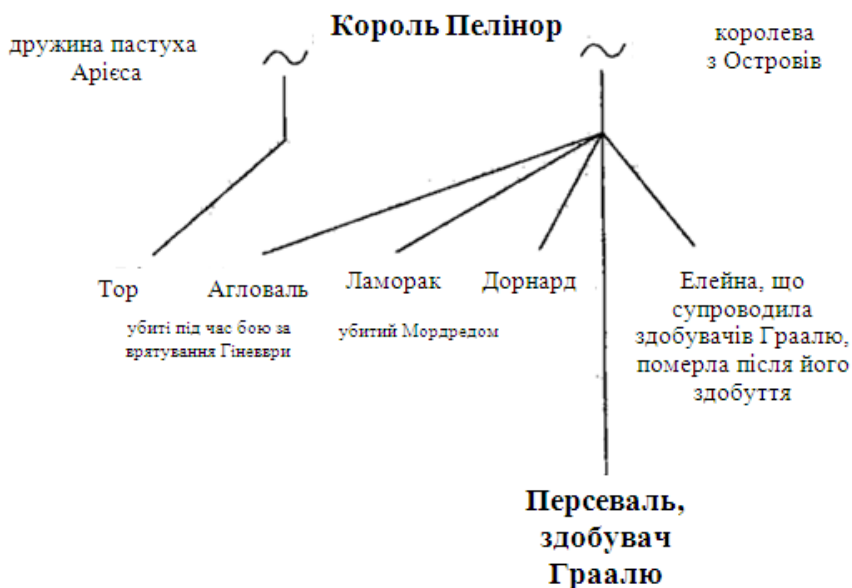
⁷² Ми прочитали, як тремтів коханець,
Бо вперше в губи цілував самі, —
І цей от, мій незмінний співвигнанець,

Мені вуста торкнув, з жаги німий, -
Твір і співця за Галеотто мавши,
Вже того дня більш не читали ми».
(Переклад Є. Дроб'язка)

⁷³ Сер Персеваль, той, що його
Артур із лицарями чистим називали.

надто легко вивести від Придері, щоб сумніватися — саме міфічний син Пуйла став першовзірцем для поетів і бардів, принаймні, валлійських. У Кретьєна Персеваль (Perceval à val, себто пробиватися, йти напролом, просто до мети), очевидно, має своє власне, символічне значення.

Родовід Персеваля



Німецькі поети, розвиваючи тематику Граалю (та наслідуючи Галаада з «Вульгати»), змайстрували Персєвалеві сина (себто *alter ego*) — популярного Лоєнгріна. Винахідник цієї постаті потомству свого ймення не залишив. Тому Лоєнгрін навіки в'язатиметься з оперою Ріхарда Вагнера.

Німці приробили Персєвалеві не лише сина, а й дідуся. Вольфрам фон Ешенбах залишив по собі фрагменти твору *Der ältere Titurel*⁷⁴, Альбрехт фон Шарфенберг написав твір *Der jüngere Titurel*⁷⁵. Тітурель — це якраз дід Персєваля, один із древніх Хоронителів Граалю.

Ще дві цікаві деталі: у Вольфрама фон Ешенбаха Парсіфаль постійно зветься Сином Удови, що пізніше стало приводом для пошуку пов'язань між легендою про Грааль і вільними каменями. По-друге, Персєваль і Лоєнгрін (отож, і Йосип Ариматейський, з яким у Вольфрама вони обидва споріднені) вважаються прямими предками Годфріда Булонського, вождя першого хрестового походу.

Як архетип щирого чесного простачка з чистим серцем і намірами, що прагне стати чимось більшим, а в результаті вносить до цього чогось свою власну простоту і великий гуманізм цієї простоти, Персєваль-Передур їде крізь світову літературу, як донський козак степом.

Гавейн

Один із найраніше згаданих товаришів Артура — Валвен у Вільяма Малмсберійського, Валган у Джефрі Монмутського. Цей персонаж часто виступає у валлійських легендах, але під іменем Гвалхмей ап Гвиар. Гвалхмей означає Майський Яструб, а от патронім цікавенький — це метронім. Гвиар була сестрою кроля Артура, а Гвалхмей — її позашлюбним сином. Напевне, тому в пізніших версіях легенди Гавейн (Гавейн, Гавен, Говен, Говен) перетворився на досить близького родича короля: сина Лота, владаря Лотіана та Оркад, і Моргаузи, зведеної сестри короля Артура. Оскільки ж Артур породив із Моргаузою Мордрєда, спорідненість дуже поплуталася — Гавейн має за короля й

⁷⁴ Старець Тітурель (нім.)

⁷⁵ Молодий Тітурель (нім.)

товариша особу, що одночасно є зведеним братом матері та батьком зведеного брата...

Гавейн був найстаршим сином Лота й Моргаузи, братом Агравейна, Гахеріса і Гарета. У Теренса Г. Вайта брати — плюс зведений брат Мордред — утворюють не надто приязну Артурові компанію, звану Оркадською фракцією. В подібній ролі сини Лота виступають також у Мелорі.

Гавейн — один із улюблених героїв легенди — складно інколи збагнути, чому, як посправжньому, то його пригоди — це безперервна низка убивств, в тому числі й жінок. І суцільна велика вендета: Гавейн, помщаючись за батька, вбиває Пелінора — але сідає при Круглому Столі разом із синами вбитого. Вбиває Увейна — і байдуже. Бере участь у зрадницькому вбивстві Ламорака — і застається улюбленцем Артура.

І це саме він, а не хтось інший, ініціює пошуки Граалю.

Очевидно, Гавейн не має права знайти Грааль. Гавейн — рубач. Це лицар «земний», щоб не сказати «приземлений». Крім того, Гавейн надто часто піддається спокусам, особливо ж складно для нього протистояти вродливим дамам (що їх Мелорі називає: *damosels*, дамузели — не знаю, як вас, а мене це слово смішить до сліз). Бувши невинуватим грішником, Гавейн, хоч ініціатор розшуків Граалю, втрачає можливість принаймні побачити святу посудину — він у міфі є фабулярно сильним контрастом бездоганному і цнотливому Галаадові, що не реагує ні на дамузелей, ні на інші спокуси.

Канон міфу визначає Гавейнові роль важливу, але прикру, складну... і в підсумку трагічну. Його друг Ланселот виявився не лише коханцем Гіневри, але й убивцею братів — Агравейна, Гахеріса та Гарета. Гавейн багато чого прощав приятелів: опирався задуму Мордредові й Агравейна, що готували засідку в спальні Гіневри. Але вбивства братів — і доведеного віроломства стосовно Артура — Гавейн вибачити не може. Терпляче і невблаганно переслідує Ланселота і врешті гине від ран, нанесених рукою колишнього друга.

У Мелорі в ніч напередодні битви під Камланном дух Гавейна відвідує Артура уві сні, застерігає короля перед розправою з Мордредом і радить — розкаюючись у своїй затятості — помиритися з Ланселотом і Гіневрою. Та вже запізно...

Гавейн виступає у всіх літературних творах, присвячених королю Артурові. А ще він є героєм йому ж присвяченого твору: «Сер Гавейн і Зелений Лицар» (кінець XIV віку). Авторство цього роману приписують творцеві знаменитої «Перлини», що вважається одним із найвищих здобутків тогочасної англійської поезії⁷⁶. Натомість у «Кентерберійських оповіданнях» Джефрі Чосера описане знамените одруження Гавейна, який — з міркувань честі — побрався зі старою й огидною відьмою, але не програв, бо відьма після шлюбної ночі перетворилася на молоду і прегарну дівчину. Цю історію включила до канону артуріанської легенди Сігрід Унсет у своїй книзі *Kong Artur og ridderne av det Runde Bord*⁷⁷.

Сер Гавейн ап Лот є героєм книги фентезі «Літнє королівство», написаної Джилліаном Бредшоу.

Як пише Мелорі, ще в XV столітті у замку в Дуврі можна було оглянути спорохнявілий людський череп, який начебто був черепом Гавейна.

Гарет

Наймолодший брат Гавейна, Агравейна та Гахеріса. Амбітна бестія, в Камелоті з'явився інкогніто, не бажаючи жодної протекції через спорідненість із уже прославленими синами Лота, лицарями з Оркад. Хотів, щоб його прийняли до лицарів Круглого Столу за власні заслуги. Як воно зазвичай буває, коли хтось немудро не користує з наявних зв'язків, амбітний дурник потрапив до замкової кухні, перемивати горщики. А злостивий сенешаль Кей, як умів, труїв йому життя, навіть пришивши образливе прізвисько *Beaumains*, Боман, Гарна Ручка, бо хлопець мав білі, незвиклі до

⁷⁶ «Pearl Poet» чи «Gawain Poet», — ім'я, дане автору «Перлини», алітераційної поеми, написаній англійською мовою 14-го століття.

⁷⁷ «Розповіді про короля Артура і лицарів Круглого столу» (норв.)

праці долоні.

Попри це, Гарет не припиняв спроби самостійно зробити кар'єру. Коли в замку Артура з'явилася вродлива дамузель Лінета, прохаючи підтримки для сестри, Ліонесси, дім якої взяли в облогу лицарі-ренегати, Гарна Ручка одразу ж, випереджаючи інших, зголосився добровольцем на місію. Артур згодився, що довело Лінету до нестями. «Як же се! — роз'єрепенилася вона на всенький Камелот, — я лицаря прошу, а мені отого бахура дають, кухарчука?» Але Артур був невблаганним. Як місія, то місія, хто першим зголосився, той кращий, ото ж або Боман, або ж нікого.

Лінета всю дорогу надокучала Гарній Ручці та глузувала з нього, скільки влізе. «Що з тебе за лицар, жовтодзьобе, — повторювала, — борщем від тебе тхне. Рожен тобі пристав, ганчірко ти кухонна, не меч». Але Гарет зносив кпини зі стоїчним терпінням, а, прибувши на місце, взявся за роботу. Негідних лицарів, що облягали замок Ліонесси, витяв до ноги або змусив капітулювати, а Ліонесса придивлялася до цього з віконця. Гарет глянув у віконце та негайно ж закохався в Ліонессу, не без взаємності.

Гарет Гарна Ручка не вдався ні в батька Лота, ні в брата Гавейна, — ті переспали б із дамузеллю методом «трах, бам, бувай здорова, мадам». Гарет одружився і був вірним мужем. Недовго. Його друг Ланселот, що особисто пасував Гарета в лицарі, пізніше так само особисто — хоч загалом випадково, — стяв йому голову, обороняючи життя та честь Гіневри.

Сестру Ліонеси, язикату Лінету, взяв жоною брат Гарета, Гахеріс. Як ми вже знаємо, Лінета теж овдовіла. Того ж дня.

La Cote Male Taile⁷⁸

Історія цього лицаря у Мелорі практично така ж, як історія Гарета. Прибув до Камелоту інкогніто, а, оскільки мав на собі одіж, пошити кепським кравцем, дістав від злостивця Кея прізвисько «Лицар у погано скроєному плащі» (*La Cote Male Taile*). Коли в замку Артура з'явилася дамузель з проханням про допомогу, *La Cote Male Taile* зголосився добровольцем. Все інше відоме: здобув багато перемог, побрався з дамузеллю, став лицарем Круглого Столу. Справжнє його ім'я звучало Бревнор Чорний, але він не соромився приліпленого йому Кеєм прізвиська і став знаменитим як *La Cote Male Taile*.

Постає питання, чого Мелорі зважився майже дослівно повторити розповідь про лицаря із образливим прізвиськом? Як на мене, йшлося про відшкодування браку фабулярної послідовності, що виник у історії Гарета. З'явившись у Камелоті, Лінета спершу є антагоністкою Гарної Ручки, ставиться до нього вороже й упереджено, попросту бачити його не може. Під час спільної подорожі конфлікт поступово пом'якшується, народжується захоплення, між Лінетою й Гаретом зав'язується симпатія, яка от-от — згідно з нашим очікуванням — має змінитися на щось ще більше... і раптом Гарет вибирає сестру Лінети, Ліонессу. А Лінета, героїня історії, мусить удовольнитися Гахерісом і роллю своячки Гарета. В розповіді про *La Cote Male Taile* цього конструкційного ганджу нема, — лицар одружується зі своєю початковою антагоністкою, дамузеллю, яка спершу з нього кепкувала і прихильність якої він поступово здобув у ході розвитку оповіді.

Le Bel Inconnu

Цей персонаж, хоча нечувано схожий на двох попередніх та, без сумніву, є для обох них візиром, — у класичному міфі взагалі відсутній. Натомість він є героєм написаного близько 1190 року роману французького трувера Рено де Боже. Лицар Гінглейн із Валлії прибуває інкогніто до двору короля Артура — оскільки він напрочуд вродливий, отримує прізвисько «Гарний Незнайомець» — *Le Bel Inconnu*. Красунчик здійснює лицарський квест, щоб визволити чарівну Есмеральду. Переживає численні проблеми, від яких аж кров у жилах стигне, визволяє, одружується і т.д.

⁷⁸ Погано скроєний плащ (старофр.)

Творячи Гінгліяна, Рено де Боже, напевне, використовував якийсь кельтський вірець — напевне, розповіді про Передура, себто Персеваля. Це стосується також Амадіса Гальського і Пальмеріна, схожих на Гінгліяна лицарів, створених анонімними португальським чи кастильськими поетами XIV століття.

А ще французького Персефореста.

Кей

Напевне, ровесник Артура, син лицаря Екторія, що йому Мерлін віддав на виховання майбутнього короля. Таке виховання було дуже розповсюдженим серед кельтів звичаєм, званим *altram*⁷⁹, англійською це перекладається як *fosterage*. Такому вихованню підлягали не лише осиротілі діти, а й ті, що мали рідних батьків та братів із сестрами. Таким чином дитина здобувала дві сім'ї.

Altram утворював незвичайно сильний зв'язок, — взявши це до відома, зрозуміємо, що Артур мусив любити Екторія як батька, а Кей — як рідного брата. Не дивно, що від найраннішої версії міфу Кей є дуже близьким до Артура. В Камелоті він виконує високу функцію сенешаля (управителя двору) — і є в легенді єдиним (значним) лицарем Круглого Столу, що має офіційну посаду, — окрім Лукана (брата Бедівера), що був підчасієм.

У французьких версіях ім'я лицаря писалося як *Queux*, що значить кухар, мажордом. З цієї версії у польському перекладі (Коссак-Щуцька) саме з Кей (а не з Лукана) зробився «Кеюс підчасій». Бой-Желенський («Історія Трістана та Ізольди» Бедьє) переклав Кей як «маршалка Ке⁸⁰».

Ім'я Кей писалося як *Kau*, *Keie*, *Caí* чи *Kei*. У валлійських легендах лицар виступає під цим останнім йменням, найближчим духові кельтської мови. Патронім його звучить «ап Кинир». Отож, син Кинира, не Екторія. Але, якщо прийняти версію римлянина Екторія, то Кей був би просто... Каєм чи Гаєм. *Ubi tu Gaius, ibi ego Gaia*⁸¹...

Римлянин чи ап Кинир, у британських легендах Кей переймає багато рис любого кельтам героя Кухуліна, — особливо ж коли йдеться про його легендарні фізичні аспекти. Кей спроможний був залишатися під водою дев'ять днів та ночей, без перерви на трапезу. З власної волі міг ставати високим, наче сосна, а довкола його голови, коли він цього хотів, палав вогонь. Коли падав дощ, Кей залишався сухим. І так далі.

Ця міфічна схожість надлюдських здібностей Кей та Кухуліна стала, мабуть, причиною того, що Зофії Коссак-Щуцькій обидва герої поплутались, тому в «Хрестоносцях» з'явилася безглузда сенсація, начебто «добрий підчасій Кеюс» перемиг у битві «вогненну потвору Кухуліна». Ця версія є святотатством і образою для ірландців, адже ж вони знають, що Кухулін поліг у битві з армією королеви Медб із Коннахту на засаді *pec Hercules contra plures*⁸². Приписування йому смерті від руки Кей — це наче твердження, що швець Скуба убив під Вавелем «Зігфрідового змія» (того, що з «Нібелунгів»).

Згідно з легендою та літературою фентезі, манери сенешаля були далеко небездоганними. Ми щойно читали, як він поставився до Гарета і Бревнора. Меріон Зіммер Бредлі в «Туманах Авалону» представляє Кей як сердитого понуру, а Теренс Г. Вайт теж зробив із нього не наймилішого товариша дитячих літ Артура. Пам'ятаємо (Крет'єн, Коссак-Щуцька), що колись він публічно дав ляпаса дамі, а це вже хамство у квадраті. Добре, що дістався йому за це прочухан од Персеваля. У лицарському поєдинку Персеваль перевернув Кей разом із конем, з таким розгоном, що поламав йому кості. Загалом кажучи, Кей не був управним лицарем. Знаємо від Мелорі, що, коли лиш пробував своїх сил у бою, перевертався через конячий зад і з гуркотом гримався на землю. Краще справлявся з роллю радника — Артур цінував поради названого брата і прислухався до них.

Кей поліг під Камланном, б'ючись пліч-опліч із Артуром. Іншу цікаву версію знайдемо у

⁷⁹ Це слово досі збереглося в шотландській (гельській) мові.

⁸⁰ У перекладі М. Рильського «сенешаль Ке».

⁸¹ «Де ти, Гай, там я, Гая» — шлюбна обітниця у римлян.

⁸² Проти юрби і Геркулес не встоїть.

Парка Годвіна («Любий Прихисток»). Там Кей гине значно раніше, у битві під Баденом, натомість його син Емрис, князь Глевум (Глочестер) після Камланну кидається у вир боротьби за Артурів Спадок — себто за владу над Британією.

Бедівер

Лицар Бедівер (у Валлії Бедвир) виступає у міфі з самого початку, в усіх версіях. Так само, як раніше обговорений Кей, Бедвир згаданий серед тих, що змагалися з велетнем Ісфаденом і вепром Турх Труйсом. Джефрі Монмутський згадує його як одного з найближчих друзів Артура, учасника битви під Баденом. Бедівер застається поруч із королем до самого кінця — до трагічного фіналу на полі Камланну. Згідно з Мелорі, різанину під Камланном пережило тільки двоє Артурових товаришів — брати Бедівер і Лукан. Підчасій Лукан був тяжко поранений, тому саме Бедівер стає виконавцем останньої волі короля — кидає у хвилі меч Екскалібур і приглядається, як рука Пані Озера хапає магічну зброю і зникає під водою. Коли ж Бедівер, виконавши місію, повертається до вмираючого короля, бачить уже тільки на обрії вітрила корабля, що відвозить Артура до острова Авалон.

Бедвир ап Бледдин — один із оповідачів «Артура», останньої частини пендрагонівської трилогії Стівена Р. Ловхеда. Натомість дальшу його історію (після Камланну) розповідає Парк Годвін у «Любому Прихистку».

Трістан

*Seigneurs, vous plaî-t-il d'entendre un beau conte d'amour et de mort ?
C'est de Tristan et d'Iseut la reine.
Écoutez comment à grand'joie, à grand deuil ils s'aimèrent,
puis en moururent un même jour, lui par elle, elle par lui.*

Сеньйори, чи бажаєте ви послухати прегарну повість про любов і про смерть?
Це повість про Трістана та Ізольду.
Слухайте ж, як у великій радості, у печалі великій вони любилися
і як померли одного дня — він через неї, вона через нього.
Ж. Бедьє, переклад М.Рильського

Трістан, хоча вже у найранніших валлійських версіях згадується серед лицарів Артура як Тристан ап Таллук, а в Мелорі виступає як Трістрам і названий кращим лицарем Круглого Столу одразу ж після Ланселота, дійшов до нашого часу як герой окремої самостійної легенди про кохання лицаря до прекрасної Ізольди Злотокосої, легенди, наближеної до нас (на підставі творів бретонських труверів — Томаса Британського і Боруля) завдяки Жозефу Бедьє і перекладу Бой-Желенського⁸³. Ще про Трістана писали Кретьєн де Труа, Ле Шевр і Робер де Бове, Готфрід Страсбурзький, Марі де Франс і Айльгарт фон Уберг⁸⁴. Згадували про нього Спенсер, Боярдо і Аріосто. Ріхард Вагнер присвятив Трістанові та Ізольді прегарну музичну драму⁸⁵.

Але попередником усіх Трістанів, в тому числі й корнвельсько-валлійського, — був Друстан, син Таллорка, як дехто вважає, історичний король... піктів із Південної Каледонії. Чи справді сердечні клопоти піктського Друстана стали основою численних кельтських романів про спокушування дружини — невідомо.

⁸³ Першою східнослов'янською мовою, на яку переклали «Повість про Трістана й Ізольду» була старобілоруська (середина XVI ст.). Назва у перекладі — «Повесть о Трыстане и Ижоте». Українською мовою «Трістана та Ізольду» Ж. Бедьє переклав М.Рильський.

⁸⁴ Не забудьмо теж прегарну «Ізольду Білоруку» Лесі Українки.

⁸⁵ Партію Ізольди в цій опері Вагнера виконувала Соломія Крушельницька, вона ж співала в іншій «артурівській» опері Вагнера «Лоенгрін».

Бретонські версії виводять Трістана з міфічної країни Лайонесс (*Léonois, Lyones*), яку поглинули морські хвилі. Теперішні острови Сіллі — це, начебто, залишки Лайонессу. Усі продовжувачі підтримують цю версію — лише Бой-Желенський у своєму перекладі дещо маскує місце народження героя. У Боя коханець Ізольди зветься Трістаном з Лонії⁸⁶.

Історію кельтських Трістана та Ізольди гарно описує Даяна Паксон у книзі «Білий крук». А рештки замку Тінтажель⁸⁷ можна оглянути у Корнвельсі недалеко від містечка з такою ж назвою.

У *Le Morte...* Трістан є героєм кількох книг. Він — один із найбойовитіших лицарів Артура, у лицарському рейтингу (див. розділ «Лицарський рейтинг») посідає друге місце після Ланселота. Але Трістан — нетиповий лицар, що дуже відрізняється від лицарської братії Круглого Столу. Він не лише рубач, а й начитаний поліглот, любитель і знавець поезії, чудовий шахіст, до того ж віртуоз арфи і бард із чарівним голосом. Передвістя людини ренесансу?

У Мелорі відсутня поетична і скроплена сльозами оповідь про чорні вітрила та смерть Трістана на ложі хвороби, яку я сам використав у оповіданні *Maladie*. В *Le Morte...* Трістан помирає недобре — гине від зрадницького удару в спину, заданого власним його дядьком, королем Марком. У мить цього злочину Трістан саме причаровував Ізольду грою на арфі. Можливо, добрий адвокат оборонив би Марка, доводячи, що він діяв у стані афекту, — але ж ми знаємо, що то була звичайна підлість і давно готоване вбивство з попереднім наміром.

Злотокоса в розпачі помирає на могилі Трістана. Класично.

Моргольт

Персонаж, відомий нам із Боївської легенди про Трістана та Ізольду⁸⁸, виступає також в артурівському міфі. Моргольт (Морольд, Моргауз, Морант) був лицарем Круглого Столу з Ірландії родом. Був це один із майстрів лицарського бою — в одній із оповідей без зусиль — підряд, одним списом, — скинув із коней Гавейна і Увейна.

Моргольт був одночасно шурином і чемпіоном ірландського короля Ангвісанса. Виконуючи цю функцію, він рушив до Корнвельсу, щоб правити належну данину. Тут поліг у двобої з Трістаном у славному бою на острові. Що цікаво, саме завдяки цій битві Трістан був номінований на лицаря Круглого Столу! Адже кожне крісло при столі було чародійським чином позначене йменням лицаря, що мав право сидіти на ньому. По смерті Моргольта його ім'я магічно зникло, а замість нього з'явилося ім'я Трістана.

Натомість цікава історія пов'язана зі зброєю, якою Трістан збавив Моргольтові віку. Вважають, що церемоніальний коронаційний меч англійських королів, званий Куртана, що належав колись Едварду Сповіднику, саме й був зброєю легендарного коханця Ізольди. Меч Куртана мав тупий кінець — це пояснювали тим, що його кінець відламався і застряг у черепі вбитого ірландця.

І ще одна цікава деталь. *Marchawg* валлійською мовою — це не ім'я, а назва кінного воїна, саме такого кельтського лицаря, королівського чемпіона, яким і був Моргольт. Але ім'я Моргольта назавжди зрослося з легендою і тут уже нічого не зміниш. Я (в оповіданні *Maladie*) теж не намагався.

Ламорак

Син короля Пелінора, брат Персеваля. Був то лицар як годиться — у лицарському рейтингу Мелорі займав третє місце після Ланселота й Трістана. Та й нічогенький із себе — звернула на нього увагу певна весела вдовичка — Моргауза, королева Лотіану й Оркад. Вдовичка, як пам'ятаємо, «вродливою була і товстою», либонь, крихітку старшою від Ламорака, але це не завадило тому, що

⁸⁶ М. Рильський переклав назву рідного краю Трістана як Лооннуа.

⁸⁷ Французький варіант вимови назви «Тінтагель».

⁸⁸ У перекладі М. Рильського «І от тепер король Ірландський прислав до Тінтажеля правити податок велетня-лицаря Моргольта, брата своєї жінки».

лицар запалав до неї великим і аж ніяк не платонічним коханням.

Цей зв'язок викликав лють синів Моргаузи — знаменитих Оркадських братчиків. Гавейн, Агравейн, Гахеріс і Мордред, хоч і звичні до еротичних ексцесів матінки, не могли дарувати їй Ламорака. По-перше, Моргауза виставлялася напоказ і спричиняла скандал. По-друге, Ламорак був сином Пелінора, убивці Лота, якого усмертив Гавейн...

Те, що трапилося, багато нам розповість про лицарські ідеали та моральність епохи, коли виникала «Вульгата» і *Le Morte Darthur*. Однієї ночі, коли Моргауза і Ламорак «догоджали мило одне одному», до спальні вдерся Гахеріс та й під акомпанемент брудної лайки вбив нагу матір одним ударом меча. До нагого Ламорака крикнув, що не вб'є його, бо лицареві не годиться вдаряти іншого лицаря, коли той голий. «Почекаю, — гукнув, — доки ти обладунки вдягнеш!» І вийшов.

І справді почекав. А кількома днями пізніше засів на Ламорака разом із братами — Гавейном, Агравейном і Мордредом (Гарет участі в цьому не брав). Вчотирьох напали на Ламорака і зрадницьки його закатрупили. Ясна річ, Ламорак був при зброї, отож це вбивство мало ознаки лицарського бою.

*Honi soit qui mal y pense*⁸⁹?

Тор

Цей персонаж вартий уваги. Тор був найстаршим сином короля Пелінора, братом Агловаля, Дорнарда, Персеваля і раніше обговореного Ламорака. Єдинокровним братом. Бо король Пелінор породив Тора з посполитою жінкою — дружиною селянина Арієса, коров'ячого пастуха.

Тор виховався у хатині Арієса, але пастушив зле. Зате коли доходило до їзди верхи чи кидання списом, особливо ж як треба було комусь всипати... го, го. Сільський філософ Арієс миттю зорієнтувався, що тут кінці з кінцями не сходяться. Надто вже Тор відрізнявся від решти його синів, щоб Арієс міг бути певним жінчиної вірності. Отож сумлінно відлупцював жінку (на відміну від королів, у селянському середовищі і тоді, і тепер такі справи вирішували швидко і непретензійно), а Тора відпровадив до Камелота. «Бери си, королю, того відміну, — промовив до Артура, — бо так виджу, що він ваш, не мій. А як ще злапаю якогось лицаря коло моєї хати, то ноги йому з гузиці вирву».

Артур прийняв юнака, бо з самої постави й обличчя видно було, що то кров і кість від лицарської крові й кості. А невдовзі вийшло шило з мішка — розпізнав сина король Пелінор, згадавши, що й справді замолоду здійняв віночка певній пастушці. Тор став лицарем Круглого Столу і звершив багато подвигів. А загинув — разом зі своїм єдинокровним братом Агловалем — під час різні, що її вчинив Ланселот зі своїми кривними, рятуючи Гіневру від *auto da fê*.

За часів Мелорі годі б і подумати, щоб лицар із бастардівською смугою в гербі, особливо ж такого низького походження по кужелю, потрапив до близького королю братства. Постає Тора — це завуальований натяк на кельтську демократію. Напевне, історичний Артур мало дбав про законність походження, істотним було те, що лицар добре громив саксів і піктів.

Борс, Ліонель і Ектор де Марі

Близькі родичі Ланселота Озерного (див. генеалогічне дерево королів Бенвіку і Ганісу). Всі вони були відважними і справедливими лицарями Круглого Столу.

Ектор де Марі був зведеним братом Ланселота, позашлюбним сином короля Бана Бенвікського і гарнісінької доньки короля Агравадена де Марі. Трапилося це так: під час учти в замку Агравадена Мерлін зауважив, як донька господаря дивиться на Бана, мінячись з лиця, і як Банові світаються очі. Мерлін був зичливим чародієм, охоче вживав свою магічну силу для допомоги ближнім, тож учинив так, що королівна прийшла вночі до ложа Бана і «обое догодили мило одне одному». Внаслідок цього догоджання на світ прийшов Ектор. Бастард — як щойно обговорений Тор — але дещо кращий:

⁸⁹ «Ганьба тому, хто зле про це подумає» (старофр.), девіз ордену Підв'язки.

королевич по мечу і по кужелю.

Проте найзнаменитішим кривним Ланселота був Борс (Богорс, Богорт) із Ганісу, син (законний) короля Борса, один із Здобувачів Грааля, той, що повернувся до Камелота зі звісткою про смерть Галаада й Персеваля. Борс у міфі заслужив на Грааль, був-бо лицарем незмірно цнотливим. Хай засвідчить про це пригода, яку я викладу (за «Вульгатою»), дуже охоче, бо вона мене самого розважила непогано.

Під час пошуків Грааля Борс утратив до замку гарної молодиці та заночував у неї. Посеред ночі хтось його розбуркав — то була господиня в самісінькій льолі. «Зроби місце, — сказала кралечка, — щоб я лягла біля тебе». «Я тобі, пані, охоче все ложе віддам», — гречно відповів Борс. Кралечка спокійно пояснила, що їй не про це йдеться. Покликала на натомість на лицарське право, згідно з яким жоден добрий лицар не сміє відмовити жінці в потребі. «А я, — додала, здіймаючи льолю, — у великій потребі. Словом, потребую. Вгадай, чого».

Борс хотів було втекти з ложа, але «потребуюча» за сорочку його піймала та й гайда цілувати. Борс обезвладнив її і міцно тримав, а молодичка виразно заспокоїлась. Та щойно послабив утиск, як знову на нього напустилася. Борс роздратувався і погрозив, що меч візьме і голову їй зітне. Не допомогло. Зрозумів тоді добрий лицар Борс, що тут не турнір, що він лише втечею порятуватися зможе. І втік аж на вершину вежі, але й там молодичка його догнала, цього разу зі свитою з дванадцяти панн. «Якщо ти пані нашій не догодиш мило та сумлінно, — заверещали панни, — то ми одна за одною вниз із вежі кинемось на смерть! Вибирай, жорстокий лицарю, що тобі більше любе: цнота чи смерть наша». «Жалую за вами, — поважно відповів Борс, — але обітниця частоти не зламаю!» На таку річ панни, назвавши лицаря непристойним словом, із вежі у прірву кинулись. Борс перехрестився, а тоді все довкола зникло вмент — панни, замок, вежа... І збагнув добрий лицар Борс, що то не панни були, а дияволи, суккуби-покуси.

Борс лише раз у житті зламав обітницю чистоти — з донькою короля Брандегоріса. З цього то зв'язку народився його єдиний син, Гелін Білий (*Le Blank*), відважний лицарик, славного батька не зганьбив.

У фіналі легенди всі кривні стають побіч Ланселота, коли вибухає афера з Гіневрою і стає гаряче — у прямому й переносному значеннях, бо вогонь під кострищем королеви вже починає весело потріскувати і смалити халявки безталанній. Ектор де Марі, Борс і його брат Ліонель беруть участь у відбиванні приреченої, не відступаючи від Ланселота під час викликаної тією акцією громадянської війни з Артуром та Гавейном. Але, коли доходить до Борса звістка про заколот Мордреда, негайно рушає до Артура з відсічю. Хоч прибуває запізно, розгромлює недобитки заколотників і союзних із ними саксів. У цих битвах гине Ліонель. Натомість Ектор де Марі, Борс і кузени Бламор і Блеоберіс, побачивши, що Камелот і Круглий Стіл перестали існувати, вирушили до Святої Землі, щоб воювати із сарацинами. Всі там погинули, як справедливим лицарям годиться, у Страсну П'ятницю, свяченого не покуштувавши.

Балін і Балан

Баліна, прозваного Диким, ми вже трохи знаємо, — не з найкращого боку. Це він по-звірячому замордував Ліле, Пані Озера, а раніше, перш ніж стати лицарем Круглого Столу, сидів у Артура в холодній, — за вбивство. Як бачимо, стати лицарем Круглого Столу було легше, ніж сьогодні отримати дозвіл на зброю.

Після вбивства Ліле і вигнання з Камелоту Балін тинявся краєм і потрапив до замку короля Пелама Багатого Рибалки, батька Пелеса. Внаслідок розпочатої бійки зачепив короля списом. І треба ж нещастя, — була то ні більш, ні менш, а свята реліквія, спис римського центуріона Лонгіна, той самий, що на Голгофі... Завдана ним рана виявилась невилгою. Пелам став Королем Скаліченим Рибалкою. Як знаємо, зцілив його допіру правнук, Галаад Здобувач Грааля.

У німецьких версіях (у тому числі в операх Вагнера) стикаємось майже з ідентичною версією, — з тією різницею, що Король Рибалка Пелам стає королем Амфортасом, Балін — злим чарівником

Клінгзором, а Галаад — Парсіфалем. Рана Короля Рибалки має символічне значення і пов'язана з віруваннями кельтів — скалічений король неспроможний здійснити статевий акт, а Земля, якою він володіє, не може бути запліднена. Якщо король не зцілиться, Земля помре, перетвориться на *La Terre Gaste*, Безплідну Землю. Спир, що завдав рану — фаллічний символ, а цілющий Грааль — *vulva*.

Але повернімось до нашого одержимого маніяка, Баліна, персонажа такого несимпатичного, що аж не заслуговує настільки важливої в легенді ролі. На щастя, його історія от-от закінчиться, а справедливість звершиться. Після пригоди з Пелаом Баліна доп'яв його власний брат Балан. У бою, що спалахнув, брати повбивали один одного, а Мерлін поховав їх у спільній могилі.

Цікаво представляє історію братів Меріон Зіммер Бредлі в «Туманах Авалону». Тут ситуація плутанища. Балан — рідний син Вів'єн, старенької Пані Озера, але виховується в родині Балана, себто є його названим братом (звичай *altram*). Балін убиває Вів'єн, помщаючись за акт евтаназії, вчинений друїдкою стосовно його матері, що тяжко мучиться від невиліковної недуги. Балан, який схвалює евтаназію і вдячний рідній неньці за порятунок названої матері від страждань, мстить за Вів'єн — убиває Баліна, але й сам гине.

Увейн

Син короля Урієнса з Регеду, у валлійських легендах відомий як Овейн. Герой двох віток Мабіногіону: «Сон Ронабві» та «Овейн і Пані Фонтану»

У «Вульгаті» виступає як Івейн Великий, у Мелорі як Увейн. З огляду на спорідненість із зрадником Акколоном, коханцем Моргани, був на якийсь час вигнаний із Камелоту, хоча нічого спільного зі змовою мачухи не мав, якраз навпаки, — ударемнив її підступний замах на Урієнса, якому Морган теж хотіла збавити віку.

У Кретьєна де Труа він Івейн, у Гартмана фон Ауе — Івейн. Замандрував навіть до *chansons de geste* — серед паладинів Карла Великого теж є якийсь Івен.

Відомий також під прізвиськом «Лицар Лева», — бо врятував колись цього звіра від драконячих пазурів, а врятований від смерті лев вірно потім лицареві товаришив.

Увейн був лицарем вузькоспеціалізованим, — його ремесло полягало у визволенні та порятунку від загроз гарних дамузелей. Як твердить легенда, порятував він таких триста з гаком. З однією із порятованих (чоловіка її прикінчив), Увейн побрався — і почалися клопоти. Вдовичка на ймення Лодіна (ця сама Пані Фонтану) неприхильним оком дивилася на походи і лицарські квести Увейна, слушно підозрюючи, що якась із чергових порятованих дамузелей може видатися рятівникові звабливішою, аніж шлюбна жона. Якось попередила: коли Увейн не повернеться точнісінько через рік після відходу на лицарське бурлакування, то не попустить йому того плазом. Лицар запізнився. Трішки. На два роки. Лодіна дотримала слова. Довго, довго тривало, перш ніж Увейн повернув собі її прихильність. Але повернув. Потім вони жили довго і щасливо.

Мелорі цілковито поминає вищезгадану валлійсько-французько-німецьку версію подій і долі сина короля Урієнса. Немає ні слова про Лодіну й фонтан, навіть пригода з левом припала в *Le Morte...* Персевалеві, а не Увейну. Натомість із Мелорі (та «Вульгати») знаємо обставини смерті лицаря. Під час пошуків Граалю Увейн вступив у безглуздий двобій із Гавейном (лицарі не пізнали один одного), був тяжко поранений списом і помер у поблиській пустельні. Це вбивство остаточно виключило Гавейна з грона гідних побачити Грааль.

Герайнт

Принц Думнонії (Девону). У Кретьєна де Труа і Гартмана фон Ауе виступає як Ерек. Марі де Франс у своїх ле (бретонських баладах) називає його Грелентом. А один із паладинів короля Карла зветься Герін.

Згідно із т.зв. «Чорною книгою із Кайрмартен», збіркою валлійських балад з XII віку, Герайнт (Герейнт) ап Ербін поліг у битві з саксонцями, а саме у дев'ятій з дванадцяти битв Артура,

перелічених Неннієм. Якщо це так, то Герайнт не дочекався остаточного тріумфу під Бадомом та розквіту Камелоту і Круглого Столу.

У Мелорі не виступає зовсім. Натомість у Мабіногоні є героєм гілки, названої «Герейнт і Енід», що практично збігається з романом Кретьєна де Труа і поемою Гартмана. У цій оповіді Герайнт здобуває руку і серце вродливої дівчини Енід, але зненацька починає її геть безпідставно підозрювати у невірності. Приводом стали підслухані слова, в яких Енід жалілася, що чоловік її на жодні виправи не рушає, про лицарські обов'язки забув, зате вже у спальні такий бойовитий і смілий, що аж занадто. Як бачимо, Енід докоряє Герайнтові з цілком протилежних причин, ніж Лодіна Увейнові.

Ображений Герайнт вирішує вибратись у лицарський похід — разом із жоною. Наказує Енід вдягти найгіршу подерту одіж і їхати поперед себе. Забороняє їй озиватися до нього бодай словом. Сам теж мовчить, набурмосившись. Енід у розпачі.

Їдучи в авангарді, Енід раз-у-раз натикається на лицарів-розбишак, які мають лихі заміри стосовно її чоловіка. Отож перестерігає Герайнта, Герайнт прикінчує напасників... і люто лає Енід за порушення наказу мовчання, загострюючи подружній конфлікт. Але врешті все закінчується добре — кохання воскресає, Герайнт з Енід миряться, повертаються до двору короля Артура та живуть довго і щасливо, як зразкова пара.

Не виключено, що саме Герайнт, підправлений у пізніших нормандських і франконських версіях (*Li Loheren Gerin*, *Gerin Le Lorraine*), дав поштовх до створення постаті Лоенгріна, Лицаря Лебедя.

Пелеас і Еттард

Пелеас із Островів насмерть закохався у гожу діву Еттард. Вигравав для неї турніри, обсилав подарунками, благав, плакав, зізнавався у коханні навколішках, — усе марно. Еттард була мов камінь. Мало того, — постійно висилала лицарів, щоб билися у поєдинку з Пелеасом, який тинявся поблизу її замку. Щоб змогти бодай її побачити, Пелеас, хоч майстер списа, дозволяв себе перемогти і приставити до замку в путах. Підступна Еттард принижувала його, як могла, — звеліла навіть прив'язати його до кінського хвоста і так водити, на загальну потіху.

Якось в околиці з'явився Гавейн. Вислухав нарікання Пелеаса і запропонував, що візьме його обладунок і постане перед Еттард, заявивши — оце саме усмертив закоханого в неї лицаря. Ця брехня мусить розтопити серце холодної жінки.

Сказано — зроблено. Гавейн узяв зброю Пелеаса і з'явився перед наметом Еттард. Еттард байдуже вислухала реляцію про смерть залицяльника, глянула на рослого, непоганого з себе Гавейна... і вищирила зубки. Після неповної хвилини розмови обоє ввійшли до намету, де Еттард (згідно з текстом Мелорі) дозволила Гавейнові «удовольнити всі свої прагнення». Гавейн, кров од крові Лота Оркадського, удовольняв прагнення свої та Еттард впродовж двох ночей і двох днів.

Третього дня Пелеас не витримав і прибув глянути, що відбувається. Зиркнув до намету і скам'янів. Зрозумів, що у сердечних справах не варто просити приятелів про допомогу. Перш, ніж від'їхати, поклав на сплячих втомлених коханців свого оголеного меча.

Гавейн і Еттард урешті прокинулись, побачили меч. Еттард затужила, Гавейн натомість згадав, що дуже поспішає.

Пелеас ходив лісом і вив, аж доки не спіткав чародійку Німуе. Німуе саме поверталась із візиту в Мерліна, до якого інколи забігала, щоб він не надто нудьгував у в'язниці. Вислухала скарги Пелеаса, глянула на нього очима з поволокою і спитала: «А що ж ця Еттард має, чого б у мене не було?» Лицар уважно придивився і змушений був визнати, що нічого, а хтозна, чи не навпаки. Після короткої і невимушеної розмови обоє «удовольнили навзаєм свої прагнення» так ґрунтовно, що вирішили робити це частіше. Просто регулярно. Пелеас змушений був покинути обов'язки лицаря Круглого Столу, бо Німуе — Пані Озера — не бажала, щоб її коханий наражав життя і здоров'я та гаяв час на якісь баналюки замість займатися удоволенням її прагнень. Як учить *Le Morte...*, Пелеас

жив при боці чародійки як король до кінця своїх днів, тішачись дозвіллям, їжею, напоями і насолодами лежа.

А Еттард? Довідавшись про це, підупала на здоров'ї та й померла у сльозах. Стережіться долі Еттард, дівчата.

Саграмор

Лицар із таким іменем часто виступає в Мелорі та у «Вульгаті». Нічим особливим не вирізняється і я б його проминув, якби не його прізвисько. Зветься-бо він... Саграмором Хтивим (*Le Desirous*).

Невідомо, яким чином лицар здобув це почесне ймення. Ані слова. Грець може побити. Лот Оркадський гуляє на всю губу, а прізвиська не має. Гавейн, його син, удовольняє прагнення різних дамуделей днями й ночами — і ніхто не надасть йому відповідного *nom de guerre* (чи радше *d'amour*). А Саграмор — Хтивий. Отож можна уявити собі його постільні подвиги, рівні, запевне, військовим подвигам Артура під Бадонем (дев'ятсот штук!)

Фу, сер Томасе, негарно, братчики цистеріанці. Показати таку гармату і не дозволити їй ні разу вистрілити? Так не годиться.

Згідно з «Вульгатою», Саграмор Хтивий поліг героїською смертю у бою проти союзних Мордреду саксів.

Тарквін та інші лобури

Огидний лицар-ренегат Тарквін із вершини своєї вартівні пильно приглядався, чи не наближається якийсь добрий лицар. А повидівши такого, нападав, перемагав, грабував, катував і вкидав до льоху. Здохляком не був — без зусиль переміг та ув'язнив у темниці лицарів тридцять ще й чотири — поміж інших Ліонеля, Ектора де Марі, Кея, Бранділеса, Галіхуда (не плутати з Галаадом!), Алідюка, Бріана з Островів, а навіть Моргольта, одного з десятки найсильніших. Та врешті найшла коса на камінь: Тарквін замахнувся на Ланселота Озерного.

Навіть Ланселотові легко не пішло — поламавши списи і перевернувши обох коней, лицарі пішо билися мечами понад дві години, а Ланселот стікав кров'ю із численних ран. Але врешті Тарквін ослаб, а Ланселот могутнім ударом розтрощив йому шолом. Тарквін гримнув навколішки, а наступний удар Ланселота зніс йому голову.

Тарквін та інші лобури (Бревніс Жорстокий, Колгреванс із Горре, гвалтівник дів, званий Перісом із Дикого Лісу, Карадос, Стерв'ятник із Мопасу, Лицар із Чорного Краю, Зелений Лицар, Червоний Лицар, Персант із Инде та інші), очевидно, необхідні з точки зору фабули, — з ким би змагалися «добрі», якби не було «поганих»? Але чорні характери додатково відтворюють справжню історичну подобу лицарства та лицарської епохи. Тарквінів і раубрітерів було незрівнянно більше, ніж Ланселотів і Галаадів.

Мелеагант

Черговий лобур. Був королевичем — сином Багдемагеса, короля Горре, кузена короля Урієнса. Потайки жадав королеви Гіневри і палав злочинним коханням. Коли Гіневра вибралася зі свитою до лісу, щоб святкувати Белтайн, Мелеагант викрав її, ув'язнив і збирався згвалтувати. Класичний ірландський *aithed* — викрадення жінки. Визволив королеву (прибувши на підводі) Ланселот, подарувавши злому принцові життя. Мелеагант красно віддячився, — шпарко побіг до Артура та й доніс, що визволитель Ланселот скористався з okazji — перш, ніж повернути визволену королеву законному чоловікові, «мило собі з нею догоджав» у замку Мелеаганта, не покидаючи ложа королеви ні вдень, ні вночі. Це, зрештою, було чистісінькою правдою.

Справа могла мати серйозні наслідки для Гіневри і Ланселота, але, на щастя, існували ж лицарський кодекс і звичай. «Брешеш, сучий сину, — холодно промовив Ланселот до Мелеганта — і зараз я тобі це доведу в бою на мечях». Під час поєдинку, який відбувся, Ланселот, незрівнянний майстер фехтування, розвалив слабшому Мелегантові голову надвоє. А чином цим довів неспростовно, що небіжчик брехав, а Гіневра чиста, мов лілея.

Пригода з Мелегантом пов'язана з кельтською міфологією, — це чергова тріада, причому в трикутнику Ланселот-Гіневра-Мелегант Ланселот виступає в ролі старого короля, справність якого безуспішно ставить під сумнів молодий претендент. У старіших валлійських переказах, що були першовзірцем цієї історії, викрадачем королеви Гвенвифар був злий велетень, а визволителем — і вбивцею претендента — сам король Артур.

Паломід

Лицар цікавий, бо заморський. Він сарацин, поганин. Як це, спитав би хтось, сарацин, невірний, поклонник Магомета — серед християнських лицарів? Поміж еліти та цвіту лицарства? За одним (круглим) столом із Галаадом, Персевалем і Борсом? Сарацин із титулом «сер», як усі інші лицарі, найсвятішою заповіддю та обов'язком котрих є оборона віри? Щось тут кінці з кінцями не сходяться!

Сходяться. Вигадуючи постать Паломіда, Томас Мелорі, найправдоподібніше, вдався до французьких романів про лицарів Карла Мартела (Молота), що героїчно стримали арабську агресію у VIII ст., і до *chansons de geste*, себто пісень про паладинів Карла Великого, що у IX ст. вів бої з маврами еміра Кордовського. У лицарських романах сарацини з маврами зазвичай є збірним героєм: дикою ордою, що жадає християнської крові. Але інколи їх індивідуалізують — а тоді зображають як рівних та гідних супротивників. Як лицарів — з усім належним, тобто кодексом і засадами лицарського бою. Це має своє історичне пояснення, — воїни Магомета, особливо ж іспанські маври, часто наслідували лицарів-гяурів, частково переймаючи їхні атрибути: убір, обладунки, зброю, а також кодекс честі. Подібне діялося під час хрестових походів. Саладин давав чимало прикладів лицарської поведінки, хрестоносці сприймали його як лицаря і захоплювались ним.

Творячи постать Паломіда, Мелорі мав на що спертися. Але, якщо спробувати припасувати ісламського лицаря Круглого Столу до справжніх історичних дат, то вийде страшенна дурниця, від якої аж подих перехоплює. Адже ж Магомет народився 571-го року в Мецці. 611 року оголосив себе пророком Аллаха. Т. зв. хіджра (втеча Магомета з Мекки до Медіни) мала місце 622-го року. Для магометан це нульовий рік, від якого відраховується розвиток ісламу та його експансія, себто джихад. Оголошення лицаря Круглого Столу (515-540 pp.) магометанином таке ж комічне, як зображення єпископа з хрестом на мурах Трої.

Ну, проте легенда має свої закони, а сарацинський лицар Паломід в артуріанській легенді є персонажем достатньо цікавим, щоб присвятити йому кілька слів.

Вперше зустрічаємо Паломіда в Ірландії, при дворі короля Ангвісанса, коли туди прибуває Трістан. Сарацин закоханий в Ізольду, між ним і Трістаном одразу ж починається суперництво. На влаштованому ірландським королем турнірі Трістан і Паломід виступають один проти одного. Сарацин — відважний та вправний воїн, але другому після Ланселота лицарю програє. Трістан змушує переможеного дати лицарську обітницю: Паломід має зректися Ізольди, заприсягти, що ніколи до неї не наблизиться і не надокучатиме їй залицаннями. Що навіки про неї забуде.

Від того дня Трістана й Паломіда поєднує дивний зв'язок — суміш ворожнечі, заздрості, ненависті, захоплення... і приязні. Часом обидва лицарі стають до бою один проти одного, часом один другому допомагає і рятує життя. Навіть сидять разом у темниці, підступно ув'язнені якимсь «злим лицарем» — і вірно й солідарно підтримують один одного в неволі^{xxxі}.

Однак сарацин не дотримує обітниці і далі активно поклоняється Ізольді. Це, очевидно, чергова кельтська тріада — трикутник, у якому на цей раз Трістан грає роль старого короля, а Паломід — претендента. Якоїсь миті Паломід навіть зважається на класичний *aithed* — викрадає

Ізольду (як вищеописаний Мелеагант). Але Трістан (подібно до Ланселота) все ще є лицарем Літа, його життєві сили й еротична міць не можуть бути поставлені під сумнів. Трістан легко відбирає у претендента свою Богиню. Що цікаво, обходиться без збройної сутички — Трістан сягає не по меч, а по арфу. Причарована його грою і співом Ізольда впадає у захват, близький до трансу, а Паломід розуміє, що програв. Ізольда є й буде Трістановою — сарацин не має жодних шансів.

Але суперництво триває. Кілька разів обидва лицарі усталиють термін поєдинку на життя і смерть, але завжди щось стає на заваді. Трістан, бачивши незгасаючу любов Паломіда до Ізольди, звинувачує його у нещирій та зрадницькій поведінці, на що сарацин відповідає йому так (цитую за Мелорі у моєму перекладі):

«Не зви мене зрадником, бо я ним не є. Кожен має право любити. Ти кохаєш *La Beale Isoud* — і я її люблю. Ти здобув її прихильність, її серце й ложе. Я не здобув їх і ніколи не здобуду, але кохати її не перестану аж до кінця днів своїх — як і ти любити її не перестанеш».

Врешті обидва вирішують: «Бог чи диявол нас поєднав, слід роз'єднатися!» Доходить до затишного і тривалого поєдинку.

Але про це за мить.

Гавкуча Бестія⁹⁰

Сарацин Паломід був лицарем відважним та почесним, славним і шанованим, але все опирався переходові у християнську віру, застаючись поганином. Дійшло колись до бою, в якому Паломід подолав і убив іншого сарацина, а, коли подоланий віддав Богу душу, розійшовся довкола жакливого сморід, якби хтось, не приміряючи, розкопав убиральню чи тритижневу могилу — так огидно тхнула душа турка. Присутні при цій події дивувалися, чому Паломід не хоче прийняти хреста. «Чи ж не страшно тобі, — питали, — що й ти після смерті так смердітимеш?» «Ручаюся вам, — відказав Паломід, — що помру християнином не гіршим од вас. Але не раніше прийму хрест, аніж піймаю Гавкучу Бестію».

Ця Гавкуча Бестія (*Questing Beast*) — одна з найзагадковіших постатей у *Le Morte Darthur*. Помітив потвора в лісі король Артур — була то бестія страховинна; голову мала зміїну, тіло леопарда, зад лева, а ноги оленячі. Рухаючись, це створіння видавало із черева звук такий, начебто дзявкало двічі по тридцять псів, що гнали звірину, — звідси й назва, бо в англійській мові словом *quest* окреслюють не лише лицарську мандрівку, а також гавкіт гончих псів — грай хортів у лісі.

За Бестією півжиття ганявся король Пеліно́р, батько Персеваля. Коли Пеліно́р, убитий Гавейном, попрощався зі світом, слідом потвори рушив Паломід. Ніяк не можна зрозуміти, про що їм усім йшлося — Бестія обмежується тим, що тиняється лісами і гавкає як шістдесят Брисків. І більше нічого. Ані дівиці не вкраде, ані не зжере нікого, навіть у криницю не нагидить. Нічого. Ходить і гавкає. Чого ж тоді Пеліно́р, а після нього Паломід ганяються за потворою, наче маніяки?

У тексті згадується якесь пророцтво Мерліна, що стосується Бестії і того, хто її піймає, але невідомо, в чому ж воно полягало. Суцільна загадка.

Схоже, що пояснень два: або Кекстон загубив сторінки з поясненням із рукопису Мелорі, або ж Мелорі навмисне не дав тих пояснень, бо... хотів поглузувати з лицарства та лицарських обітниць, із погоні за незрозумілими безглуздими ідеалами.

Повернімось, однак, до Паломіда і його смертельного поєдинку з Трістаном. Боротьба суперників була довгою, завзятою і кривавою. Зрештою, виснажений сарацин падає, але Трістан не завдає смертельного удару. Обидва лицарі присягають на вірну приязнь. Вдаються до найближчої церковці, бо Паломід, — хоч не піймав потвори, — усе-таки зважується прийняти хрест і перейти на християнську віру. Після церемонії, в якій він грав роль хрещеного батька, Трістан іде до Камелоту. А Паломід рушає слідом Гавкучої Бестії...

У фіналі легенди Паломід разом із братом Сафіром стають на стороні Ланселота у війні за Гіневу. Коли Ланселот повертається до Франції, настановляє наверненого сарацина князем

⁹⁰ Часом її називають Шуканим Звіром.

Провансу. Більше ми про Паломіда не чуємо.
Про Гавкучу Бестію теж.

Лицарський рейтинг

Сила-силенна описаних у легенді змагань — і на турнірах, і на полі бою, — дозволяє встановити *top ten*, десятку найкращих у скиданні супротивника з коня списом чи мечем.

Три перших чемпіони (в порядку позицій на подіумі) — це Ланселот Озерний, Трістан із Лайонессу та Ламорак, син Пелінора. Вони не мали собі рівних, а, коли виступали один проти одного, то бій зазвичай переможця не виявляв. В одній із пригод Трістан і Ламорак змагалися кінно й пішо бити чотири години, — і безрезультатно. Врешті Ламорак, захоплений вправністю супротивника, благородно згодився визнати себе переможеним. Шляхетний Трістан пропозиції не прийняв, заявивши, що то Ламорак переміг. Ламорак із цим твердженням не погодився і т.д.

Але колись обох повалив — причому одним списом! — сарацин Паломід, доводячи, що список найкращих нічого не вирішує. Все-таки нікому не вдалося подолати Ланселота у рівному бою. Винятком був його син Галаад, але ж Галаад був винятком з усіх правил. Його перемога над Ланселотом (і Персевалем) має символічний характер.

Хоча, як уже було сказано, список мав змінний характер, подальші місця (від четвертого по десяте) в ньому посідають: Борс із Ганісу, сарацин Паломід, Персеваль Валлійський, Моргольт Ірландський, Пелеас із Островів, Гарет Оркадський і його брат Гавейн.

Десятка мусила дуже часто підтверджувати свою лицарську справність, бо претендентів не бракувало. Зазначені місця у списку бували предметом заздрості — якимось, коли численні перемоги Трістана почали затьмарювати славу Ланселота, Ектор де Марі та Ліонель мали намір убити лицаря із Лайонессу, але шляхетний Ланселот рішуче протиставився цьому.

Усе-таки на турнірах деякі лицарі неохоче виступали проти чемпіонів, не бажаючи пережити сором поразки на очах публіки. Отож серед майстрів прийнялася мода виступати інкогніто, мінятися щитами і т.д. На одному з турнірів Ланселот перевдягнувся навіть... дівчиною

З усієї десятки лише Моргольт і Гавейн полягли в чесному лицарському поєдинку. Гарет загинув у сум'ятті та загальній різанині, що закипіла в ході порятунку Гіневри від вогнища. Не мав тоді на собі обладунку. Трістан і Ламорак були вбиті ударом в спину, Ланселот і Персеваль померли природною смертю, Борс із Ганісу загинув у Святій Землі, мабуть у бою з переважаючими силами поган. Пелеас пішов на спочинок, — його від ризику і нещасливого випадку охороняла закохана чародійка Німуе. Долі Паломіда не знаємо. Можливо, його зжерла Гавкуча Бестія?

Ож'є Данець

Був одним із славних паладинів Карла Великого. Могло б здаватися, що його місце — у *chansons de geste*, а не серед героїв легенди Круглого Столу. Але це не зовсім так.

Ож'є Данець, герой численних звияжних боїв із сарацинами, подорожував колись морем. Корабель розбився, а паладина, мов Робінзона Крузо, було викинуто на берег. Околиця, в якій він опинився, видавалася дикою та безлюдною, тим більшим було здивування Ож'є, коли раптом з'явилася перед ним жона чудової вроди, з тілом, гідним Грації, вельми скупко покритим легковійними шатами. Красуня привітала паладина милими словами, після чого одягла йому на голову вінок із квітів. З цієї миті Ож'є був утраченим для світу. Був-бо той вінок зачарованим, а жона — чародійкою Морганою.

Двісті років — не більше й не менше — Моргана тримала зачарованого лицаря в любовному полоні, а лицар геть не нарікав. Та якимось магічний вінок випадково впав, а заклятий Ож'є отямився. «Сусе, Маріє, — простогнав. — Король Карл... Сарацини... Що я тут роблю, холера ясна?»

Не допомогли Морганині плачі та хлипання. Лицар повернувся до світу. Трохи здивувався, що замість Карла королює Гуго Капет, але, оскільки сарацини далі загрожували королівству, паладини

все ще цінувалися. Ож'є воював довго та відважно. Гуго Капет помер, а Ож'є, вже вельми прославлений, навіть почав роздумувати про одруження з його вдовою... От-от мав освідчитись, аж тут раптом з'явилася Моргана, люта, наче хрін. Не кажучи й слова, огорнула Ож'є хмарою та й понесла до Авалону.

Каже легенда, що в Авалоні Ож'є заприятелював із королем Артуром, що вони спільно розважаються при жбані та грі в кості і мило їм спливає час у товаристві швидкозмінних Паній Озера. А ще передрікає легенда, що, як настане та година, коли Артур повернеться до Британії, то й Ож'є Данець прибуде із ним разом і займе гідне місце за Круглим Столом.

Ож'є Данець замандрував (у XV ст.) до данських казок і переказів як Хольгер Данський, ставши народним героєм боротьби за свободу Данії, що змагався з німецькими завойовниками. До сучасної літератури Хольгера Данського переніс Ганс Крістіан Андерсен. У казках Андерсена з'являється мотив народної легенди, яка розповідає, що хоробрий Хольгер усе ще живе, сховавшись, подібно до багатьох легендарних героїв, у підземеллях замку Кронборг, де чекає, коли надійде день великої потреби — і тоді він устане, щоб захищати рідний край.

Насправді ж, — якщо можна вжити це слово стосовно легендарної постаті, — паладин Ож'є жодним данцем не був. *Le Danois* чи *De Denemarche* у його імені було, правдоподібно, переінакшеним *de les Marches*.

Пол Андерсон (сам данського походження) зробив Ож'є героєм книги фентезі «Три серця і три леви».

Топоніми та їх локалізація

Легендарні географічні назви — це річ диявольськи складна і плутана. Найвідоміша версія міфу, та, що походить від Мелорі, роїться від назв, але небагато з них можна припасувати до будь-яких гіпотетичних історичних місцевостей. По-перше, версія Мелорі була географічно політизована — пригоди Артура відбуваються в місцях настільки символічних для англійців — сучасників сера Томаса, наскільки ж і геть неправдоподібних. З огляду на реальну політичну географію Британії V-VI ст., Лондон, Вестмінстер, Кентербері чи Дувр аж ніяк не могли бути тереном дії Артура та його лицарів — містилися на території саксів^{xxxii}.

Подібна ситуація з країною Логр (Логрес, Логріс, Леоґрія), — так у легенді зветься вся Британія, країна, що нею володіє король Артур. Як пам'ятаємо, ця назва походить від імені міфічного Локрина, сина Брута. Якщо спертися на легенду про Брута, предка бритів, то країна Логр повинна б обіймати південно-східну та центральну Англію — себто від Кенту до Чільтерн-Хілс та гирла Гамберу. Тим часом, саме цю територію займали сакські завойовники. Насправді Артур володів рівниною Солсбері, Сомерсетом, Девоном і Валлією, а теж (за посередництвом союзних королів) Корнвельсом і Північчю — країною Регед до Старклайду і Валу Антоніна, країною Лотіан і територіями вище Гамберу — Бернікою та Дейрою.

Інші назви Мелорі були, як я припускаю, перекручені в процесі перекладу з французької на англійську мову п'ятнадцятого століття. Наприклад, реальна країна Гавер (Свонсі над Брістольською Затокою) виступає у *Le Morte...* як Горе, Горре, Горіс або Стренгор. Сама Валлія зветься Галісом чи Гелісом. Оркадські острови, володіння короля Лота, звуться Орканією, місце народження Трістана — Лонією і т.д.

Загалом не надто відомо, що було перекручено і як звучали оригінальні, автентичні назви місцевостей і регіонів дії легенди. Навіть якщо визнати валлійські міфи та легенди абсолютно первинними, не слід забувати, що і їх ми знаємо із записаних версій — а почали їх записувати гіпотетично лише в XI–XII століттях із усних переказів. У процесі обробки теж виникали спотворення. Ясна річ, валлійцям легше було працювати з оригінальним матеріалом. Адже ж їхні міфічні топоніми містили корені, які ми й досі знаходимо на мапі Валлії. Місто було й зостається *saer*, гора — *pen*, озеро — *llyn*, брід — *rhyd*, острів — *ynys* і т.д. Звідси теж наявні у французьких

версіях та в Мелорі *Karboniki* чи *Karbeneki*, це, очевидно, валлійські міста чи замки. Стосовно ж лицарів Дінаса, Дінадана і Додінаса немає певності, чи вони не виникли внаслідок хибного тлумачення географічної назви, що містила корінь *din* — пагорб⁹¹.

Замішання ще збільшується, якщо за справу беруться автори фентезі — і оснащують свої книги мапами.

Як на перший погляд, карту артурівської Британії скласти неважко. Адже ж більшість історичних місцевостей має свої римські праназви і дуже часто теперішні назви безпосередньо походять від латинських. У багатьох випадках історично підтверджено, що певне поселення було збудоване римлянами в чистому полі, там не було ніякого британського праселища. Лондініум, наприклад, виник як порт для відвантаження олова, — і залишився Лондоном. Археологи дружно запевняють, що до римлян там нічого не було. І Тріновантум, і Кайр Лудд чи Кайр Лундейн — міфічні, вигадані назви.

Але інші римські міста і форти виникли на місці давніх британських селищ — Лугуваліум, Вента, Іска, Ебуракум, Сегонтіум. Сьогодні вони зветься Карлайл, Карлеон на ріці Аск, Йорк, Карнарвон. Проте чи можемо ми бути певними, що у доримські часи брити називали їх Кайр Ллайл, Кайр Вент, Кайр Лліон, Кайр Ебурак і Кайр Сейн ин Арвон? І чи можемо бути цілковито певними, що після відходу римлян їм негайно ж повернули давні назви?

Деякі письменники фентезі послідовно тримаються саме цієї останньої тези — в них усе кельтське: Кайр Лундейн замість Лондона, Кайр Еск замість Іска Думноніорум, Кайр Глуа замість Глочестер чи Глевум.

Ще інші автори бовтають коктейль Молотова — змішують назви. Герої подорожують між Глевумом і Кайр Віском, між Кайр Ллайлом і Лондініумом, їдуть із Ебуракumu до Дін Ейдину. Девон стає то Дифнентом, то Думнонією. Кайр Мирддін (міфічна садиба Мерліна) виступає напереміну з Марідунумом. Гвінедд — це Венедотія, а Деметія зветься Регедом чи навпаки. Назвам, дуже сильно сплутаним з легендою, залишають сучасне звучання: Гластонбері (замість Ініс Гвидрін), Вінчестер^{xxxiii} (замість Вента Белгарум), Солсбері (замість Сарум), Тінтагель (замість кельтського Дін Тагель чи римського Дурокорновіум).

Ще інші вкидають до цього коктейлю власні маслинки — назви цілком фантастичні та вигадані. Вириковують на своїх мапах місця й країни, важливі для легенди, але... з невстановленими фактичними назвами та локалізаціями. Наприклад, історично не встановлене розміщення гори Бадон, де була здобута велика перемога над саксами, а також місце останньої битви Артура — Камлан^{xxxiv}.

І — очевидна річ — кожен зазначає на карті Камелот.

Хоч кого запитайте, де мешкав король Артур, кожен без вагання відповість — а де ж, як не в замку Камелот? Це тут він королював зі всім своїм двором, це тут у тронній залі Камелота стояв Круглий Стіл, довкола якого збиралися і бенкетували лицарі, звідси вони вирушали у небезпечні походи і т.д.

Довго вважалося, що Камелот стояв на місці, яке за римських часів займало поселення Вента Белгарум, а нині — місто Вінчестер у графстві Гемпшир, що від VI століття було столицею Вессексу, а до X ст. — резиденцією королів Англії. І лише недавно виникла теорія, що легендарний замок стояв на узгір'ї Кадбері у графстві Сомерсет, поблизу містечка Савз Кадбері (Південне Кадбері). Є там дуже правдоподібні сліди давньої фортеці. Але певності немає.

Точно невідомо, хто вигадав (чи видозмнив) цю назву, невідомо й те, як вона справді звучала кельтською мовою чи латиною, якщо Камелот збудовано на місці якогось римського укріпленого табору. Авторі фентезі з усіх сил намагаються компенсувати цей гандж, вигадуючи кельтські назви (Кайр Кам, Камлан, Кайр Камілот і т.д.)

Іншою резиденцією Артура був Кайр Ллеон чи Кайр Лліон (Карлеон над рікою Аск, вже за римських часів могутня фортеця Іска, місто, що й досі існує). Саме Кайр Ллеон названий у «Вульгаті» Кардуелем. Існує теорія, що це місто (окрім назви Іска) звалось також *Urbs Legionum*, Містом

⁹¹ Дозволю собі трішки поправити автора: насправді пагорб — це *brun*, натомість корінь *din*, схоже, той сам, що у валлійському слові *dinas* — місто.

Легіонів, це тут могла б відбутися дев'ята битва проти саксів, згадана Неннієм.

Третьою резиденцією (Кретьєн де Труа) був Кардіган у Валлії, розташований біля місця впадіння ріки Тейфі до Затоки Кардіган.

Резиденціями Артура вважаються також велика римська фортеця Деве (Честер) і місто Кайрдіф (Кардіфф, теперішня столиця Валлії).

Якщо вірити легенді, у Гластонбері в графстві Сомерсет за часів Артура містився символічний центр британського християнства. Бенедиктинське абатство (*Glastonbury Abbey*), що збереглося дотепер, вважається найстаршим в Англії та начебто стоїть на місці прадавнього монастиря, заснованого королем Артуром. Було то святе місце, бо саме у Гластонбері, на Ініс Вітрін (Скляному Острові) Йосип Арimateйський посадив свою патерицю, яка розрослася в гарний кущ глоду. Цікаво, що у Гластонбері, біля підніжжя насипу, званого *Glastonbury Tor* — Гластонбері Тор — справді ріс сорт глоду, який більше ніде не зустрічався. Вже не росте, бо пуритани Кромвеля в рамках боротьби з «папістськими забобонами» геть усе вирвали і спалили. Ех, історіє, історіє, чорна дискотеко...

В абатстві Гластонбері начебто знайшла притулок і місце покути королева Гіневра, тут начебто був похований Артур, — гробниця короля і королеви була «відкрита» 1190-го року, за дорученням короля Генріха II, в рамках пропагандистської акції, що мала підкріпити його претензії на корону і владу над імперією Артура. Воістину, купа парадоксів одночасно — фальшива могила нібито історичного короля як претекст до зазіхань на повністю легендарну імперію^{xxxv}.

У народній традиції узгір'я Гластонбері Тор було місцем чарів. Сюди збиралися ельфи, правив якими бог Гвин ап Нудд (з яким боровся місцевий святий, Коллен). Інколи околицю Гластонбері ототожнюють з магічною країною Авалон — цей погляд представляють деякі письменники фентезі: Меріон Зіммер Бредлі та Стівен Р. Ловхед.

Локалізацію інших важливих для міфу місцевостей та регіонів представляють карти, які я старанно нарисував на підставі різних джерел, не виключаючи також літератури фентезі.

Авалон

*...uz Avalun, der Feinen Land*⁹²...

Готфрід Страсбурзький

Міфічна Країна Чарівниць (*Faërie, Land der Feinen*), місце спочинку і притулок героїв, змучених минулим життям. Країна Вічного Щастя й Молодості, та сама, що й відома з ірландської міфології Тір нан Ог, Земля Молодості, та кельтський Острів Благословених (*Isle of the Blest*), відповідник гомерівського Елізіуму й Острова Гесперид.

У валлійській міфології ця країна зветься Ініс Аваллон (*Ynys yr Afallon*), себто Острів Яблунь або ж Острів Яблук (*aval, afal* означає яблуко). На знаменитій картині Едварда Берн-Джонса^{xxxvi} бачимо короля Артура, що спить у павільйоні, оточеному яблунями. Обабіч лежа стоять чародійки, а морські хвилі довкола наче підказують, що все це діється на острові.

Згідно з легендами, Авалон бував країною далеко за західним морем (як міфічні Гі Бразіл), країною, затопленою під хвилями (як Лайонесс чи Іс) або ж схованим за туманами островом («Тумани Авалону»), найчастіше розміщеним в околицях Гластонбері, де мусив знаходитись міфічний Ініс Вітрін (*Ynys Gwydrin*) — Скляний Острів. На Скляному Острові легенди поміщали найдавніший християнський монастир і каплицю, а на сусідньому, проте недоступному для смертних Ініс Авалоні, — «поганську» Країну Чарівниць. Це символічне протистояння Старого і Нового.

Ще Авалон поміщали на островах Мона (Англії) і Манау (Ман), які й справді були головними центрами друїдського культу. Багато друїдських святинь і обрядових центрів були розташовані на островах — і на морі, і на озерах. Це підтверджують розкопки.

Недалеко від Англії, на острівці Паффін, начебто знаходився першовзрієць Замку Грааля і

⁹² ...Із Авалону, краю фей...

гори Монсальват — легендарний Кайр Сіді, «сильнодверна фортеця, що безперервно крутиться», збудована з людських кісток.

Авалон бував і долиною (*The Fair Vale of Avalon*, у Томаса Вартона).

У Теодора Парницького («Тільки Беатріче») Авалон, місце сховку Граалю (і Дантове Чстилице), — це ота така важлива для змісту книги океанська гора.

У Толкіна ельфи відпливають із Середзем'я за море, — очевидно, до Авалону, аналогія прозора. А Джек Венс (трилогія «Лайонесс») запхнув усі Авалони до одного мішка — вигадав Старші Острови (Гібрас, себто Гі Бразіл), на яких розміщені королівства (окрім інших, Лайонесс) та міста (окрім інших — Іс та Авалон). Само собою, в останній частині циклу («Мадок») Іс класично опускається в морську безодню.

Що було далі?

Щоб заповнити прогалину між міфом про короля Артура і пізнішими часами, можна скористатися як згадуваними у вступі хроніками, так і літературою фентезі.

За приблизними підрахунками, правління Артура тривало близько двадцяти п'яти літ. У мить смерті на полі під Камланном король мав трохи більше сорока.

Хаос, який запанував після битви під Камланном (року Божого 537? 540? 542?), напевне, тривав довше, ніж сум'яття після смерті Амброзія чи Утера Пендрагона. Не знаємо, чи були в Артура потомки, крім Мордреда, — і це не має особливого значення. Пам'ятаймо, що маємо справу з кельтами, яким чуже було поняття ленного владаря чи спадкового монарха. Синам чи кривим полеглому королю трон не належався, як псу миска, і не було жодного: «Король помер, нехай живе король!» Король кельтів мусив мати демократичне схвалення більшості — а після Артура, либонь, нелегко було щось таке здобути. Та, напевно, кандидатів не бракувало. Легенда оповідає, що новим *Duxem Bellorum* врешті-решт став Костянтин, син Кадора (валлійською мовою Кустенін ап Кадор). У версії панотця Лайамона сам Артур, помираючи, передав владу в руки Костянтина.

Що каже з цього приводу література фентезі? У «Любому Прихистку» Парк Годвін теж робить із Костянтина Артурового наступника, але не без тяжкої боротьби. Конкурентами і претендентами на престол є, окрім інших, Емрис, син Кея, король Марк Корнвельський і... королева Гіневра.

Однак, якщо керуватися хронікою вченого монаха Гільдаса «Руйнування і завоювання Британії», то після Камланну (і смерті Артура) Британія розпалася на п'ять королівств. Це були: Гвінедд, Повис, Дифед і Гвент (теперішня Валлія) та Думнонія (теперішні Корнвельс, Девон і Сомерсет). Цими королівствами правили «тирани», описані Гільдасом погордливо і непривабливо — правління цих поганих і бездарних владик довело країну до зазначеного в заголовку руйнування. Трьох із цих «тиранів» літописець називає на ім'я: були ними пан Гвінеду Мелгвин, владар Дифеду Вортіпор і згадуваний Костянтин, король Думнонії. Цього останнього Гільдас, схоже, особливо не любить, — називає його «плюгавим щеням розпусної думнонської левиці».

Згідно з Гільдасом, на півночі острова вціліли кельтські королівства Клайд, Регед і Елмет.

Інший хроніст, Беда Преподобний, протиставляє «тиранам» Гільдаса мудрих і справедливих сакських королів, званих бретвальдами, — Еллу зі Сассексу, Кердіка, Кінріка, і Кевліна з Вессексу, Етельберта з Кенту, Редвальда зі Східної Англії. Тож нічого дивного, що тирані починають валитися, мов лялечки, а справедливі й мудрі бретвальди поступово опановують їхні володіння. Внаслідок блискавичної експансії сакси зайняли землю бритів. Вже 550-го року, себто невдовзі після битви під Камланном, сакські агресори зайняли теперішню територію графств Гемпшир і Вілтшир — ото ж у їхні руки потрапили так сильно пов'язані з Артуром місця, як Вінчестер, Солсбері і Стоунхендж. Подолавши бритів під Беранбергом (556) і під Диремом (577), сакси вдерлися в глибину рівнини Солсбері та до Сомерсету. Захопили чергові артурівські твердині: Глочестер, Сайренсестер, Гластонбері та... Камелот. Незабаром зайняли гирло ріки Северн до Бристольської Затоки (теперішній Глостершир), відрізаючи Думнонію від валлійських кельтів. Коли впав Девон, Думнонія практично перестала існувати — зменшилась до розмірів Корнвельсу.

Маршируючи на північ, сакси з Едвіном на чолі завоювали британські державки Елмет, Дейру і Берніку, утворюючи на іншому місці сакське королівство Нортумбрію. Таким чином, вже від 600-го року, себто через пістоліття після Артурової смерті, практично вся Британія, від Кенту до Единбургу, від Сассексу по Девон, до Бристольської Затоки, до гирла рік Северн і Ді — належала саксам. Брити zostалися лише у Валлії, Корнвельсі та у північному Регеді. Їх щораз менше — триває великий вихід — чимало з них повертається на континент, з якого прибули. Пливають до краю, що все ще застається кельтським, — до Малої Британії, себто Арморики, теперішньої Бретані.

**Британія за часів гептархії
(близько 800 року)**



Переможні сакси утворюють так звану гептархію, семицарство: Кенту, Ессексу, Сассексу, Вессексу, Східної Англії, Мерсії та Нортумбрії. Незабаром усі держави гептархії починають воювати між собою. У 617-633 рр. домінує Нортумбрія, править якою Едвін (пізніший святий). Але невдовзі Мерсія (батьківщина Толкіна, названа пізніше в його книжках Мархією) розбиває Нортумбрію та здобуває гегемонію. Що цікаво: у битвах проти одноплемінників-саксів короля Мерсії Пенду підтримує кельтський король Гвинедду, Кадвалло. Можливо, тому, що нортумбрійці вже християни, а Мерсія та кельти, хоч визнають різних богів, солідарні стосовно нової, експансивної релігії?

Але саксько-британський союз Мерсії та Гвинедду триває недовго. Незабаром (790-го року) черговий король Мерсії відгороджується від кельтів, яких відтіснили на захід, великим земляним валом, що за його іменем зветься Загатою Оффи (*Offa's Dyke*, від гирла ріки Вай до Бристольської Затоки на півдні по гирло ріки Ді на півночі). З цієї миті Загата Оффи стала кордоном, демаркаційною лінією між двома культурами, двома мовами і... двома легендами. Бо вже тоді у Валлії літописець Ненній пише про Артура, рятівника Британії та звияжця над саксами... А сакси, хоча й переможці, можливо, все ще згадують розгром під Баденом...

Тим часом сакси мають власні проблеми. Мерсія завойована Вессексом. Здобувши гегемонію, владар Вессексу Егберт 827-го року об'єднує гептархію в одну державу і стає першим історично

визнаним та підтвердженим королем чогось такого, що вже можна назвати Англією в сучасному значенні слова. Егберт сидить у Вінчестері, який вже тоді вважався резиденцією легендарного Артура.

838 року остаточно завойований Корнвельс, останній бастион думнонських бритів^{xxxvii}. Замок Тінтагель, місце народження великого короля Артура, місце, де поставала його легенда, — потрапляє до рук потомків Генгіста...

Переможна Англія теж має проблеми — прибувають чергові завойовники, данці. Впродовж якогось часу вікінги повністю володіють країною. Бідний острів, вічно на нього хтось нападає... Врешті Альфред Великий витісняє данців... Але це ще не кінець завоюванням.

Находить 1066 рік, через Ла-Манш переправляється Вільгельм, герцог Нормандії. «Бастард», як його називають, під Гастінгсом вщент розбиває англосаксів короля Гарольда II^{xxxviii}.

Вільгельм дістає прізвисько Завойовника. Англія стала нормандською. Невдовзі Англія почне розмовляти сумішшю саксонської та французької мов, із цього коктейлю виникне англійська мова, та, якою пише про Артура панотець Лайамон... Панотець пише, а нормандські феодали вже поглядають у бік Валлії. У бік слабких, розсварених державок Повис, Дифед, Гвинедд, Дехейдбарт, Морганнуг, Гвент... Починається експансія норманів, описана Ядвігою Жилінською в оповіданні «Паломництво до Компостела».

Але валлійські кельти не піддаються. Об'єднуються і б'ються. Коли 1157 року Генріх Плантагенет намагається здійснити анексію Валлії та перетворити її на васальну державку, князі Овейн Гвинедд і Рис ап Грифід дають йому доброго прочухана, на довгий час забезпечивши незалежність Валлії. За правління наступників Генріха II, — Річарда Левиного Серця, Іоанна Безземельного і Генріха III, — Англія слабка, вплетана у війни та бунти, не має ні часу, ні засобів на завоювання. Незалежності Валлії ніщо не загрожує. Ба більше, Англія формально визнала цю незалежність! Коли 1267-ого року в силу трактату з Монтгомері князь Ллівелін ап Йорвет, званий Великим, об'єднав валлійські державки в одне велике Валлійське Князівство, Англія визнала його незалежною державою. Був то єдиний випадок в історії. Але тривав недовго.

Бо року 1272 англійський престол посідає Едвард I, розумний і енергійний король. Однією з його перших ініціатив після запровадження в країні порядку та зміцнення монаршої влади стали завоювання та підкорення Валлії. Боротьба запекла, але в сутичці з Едвардом валлійці не мають шансів. Англійці заливають країну. Року 1282 останній незалежний валлійський князь, Ллівелін ап Грифід, підіймає співвітчизників на повстання. Зазнає нищівної поразки у битві під Билт Велс над рікою Ірфон, у якій гине сам. Після пацифікації країни (читай: різні), Валлія визнає гегемонію Англії та васальну залежність від англійської корони. Легенда запевняє, що потомки Артура, хоч і переможені, поставили Едвардові I вимоги. «Не приймемо владаря, — волали, — що не у Валлії народився та французькою розмовляє!» «Згода, — відповів Едвард, а тоді розповів із пелюшок свого сина, народженого під час кампанії. — Ось ваш володар. Народився в Карнарвоні, у Валлії, а французькою ні слова не каже!» З цього часу кожен наступник британського престолу носить титул принца Валлійського^{xxxix}.

А що мовить історія? Як доказ васалітету та підданства, Едвард I отримує від завойованих валлійців... корону короля Артура. Корона легендарного владаря повертається до Лондініума. До міста, в якому короновано Утера Пендрагона й Артура... Що з того, що корона підроблена? Йдеться про символ.

А наші відважні та нездоланні пікти з Півночі? Трималися ще довше, хоч у трохи іншій подібі. Спершу... повторили помилку Вортігерна. Оскільки з півдня тисли на них сакси, попросили допомоги в кельтів: ірландських *Scoti* з Дал Ріади. Шкоти, натомість, швидко опанували країну, яка від тієї пори (рік 844) здобула ймення Шкоції — Шотландії. Невдовзі шотландське і піктське населення злилося в один народ.

За Шотландію гостро взявся той самий Едвард I, що анексував Валлію. Завоював шотландців

1296-го року, але вже року 1297 мужній Вільям Воллес⁹³ дав англійцям в дупу під Стерлінгом і визволив країну. Едвард у свою чергу залив шотландцям сала за шкіру під Фалкріком і зайняв країну. Але потомки піктів не склали зброї. До бою рушив мужній Роберт Брюс⁹⁴. Коли року 1314 син Едварда I, Едвард II, цей раніше згаданий принц Валлії з пелюшок, спробував (невдало) продовжити справу славного батька і пацифікувати шотландців, дістав од Брюса під Баннокберном лупня, якого англійці не пам'ятали з часів Гастінгса. Шотландія повернула собі незалежність та окремішність, англійці, натомість, довго чекали реваншу за Баннокберн. Дочекалися, але лише п'ятьма століттями пізніше, року 1746-го, коли вирізали шотландців під Каллоденом і повністю підпорядкували собі Гірську Шотландію — Верховину, заборонивши горянам-верховинцям носити не лише зброю, а й спіднички-кільти і тартан. Але незламний піктсько-шкотський дух вистояв: Шотландія зберегла свою окремішність. Аж досі. Сьогодні, як за Роберта Брюса, Англія сягає лише до ріки Твід. За рікою Твід Шотландія, а хто цього не бачить, той дурень.

А Едвард III, син переможеного під Баннокберном, скинутого з трону і по-звірячому вбитого Едварда II, року 1344 складає у Вестмінстері урочисту клятву: «Вірно ступатиму слідами великого короля Артура і створю дружину Круглого Столу з моїх добрих і щирих лицарів...» Едвард, нормандець з діда-прадіда, проголошує цю клятву французькою мовою. Англійської він зовсім не знає. Жодного словечка. Про валлійську — мову Артура — уявлення зеленого не має.

Рoku 1348, після перемог під Кресі та Кале, Едвард уже має свій Круглий Стіл — сідають при ньому перші «найгідніші з гідних» — кавалери Ордену Підв'язки.

Але тим часом валлійці ще раз повстають проти англійських завоювників. Рoku 1400 стає до бою Овейн Глиндур, званий англійцями Овеном Глендовером. Починається партизанська війна. Під гаслом: «Вільна Валлія для вільних валлійців!» Овейн Глиндур спустошує англійські поселення, нападає на нормандські замки, які від часів Едварда I були символом чужинської окупації. Відступаючи під тиском англійських військ, Глиндур кличе на допомогу братів-кельтів з Ірландії та Шотландії, просить навіть про інтервенцію Франції. Але допомога не надходить. Овейна підтримують лише бунтівні англійські роди Мортімерів та Персі, серед цих останніх — знаменитий Персі Готспур («Гаряча Шпора»). 1403 року повстанці зазнають тяжкої поразки під Шрузбері, а 1410 року повстання було повністю придушене. Це кінець мрій про незалежну і самостійну державу. Валлія остаточно стає частиною Англії — пізніше Великобританії.^{x140}

Все-таки гасло «Незалежна Валлія для валлійців» час од часу кидають. Хоча Валлія — не Ольстер і ніколи не було ніякої валлійської ІРА, то трапилося (1966 року), що, окрім гасла, кинуто було кілька бомб. А культовими героями валлійських націоналістів і сепаратистів XX століття були Ллівелін Великий і Овейн Глиндур...

У тому ж XX сторіччі гербом Валлії стає Червоний Дракон, емблема Утера Пендрагона й Артура...

Але, не будуючи теорій про те, яким може бути майбутнє Валлії, повернімося до минулого. До історії.

І ось король Генріх V — року 1415 воскрешає традиції Великого Короля Артура тріумфом англійської зброї під Азенкуром і, в силу трактату в Труа, одружується з французькою королівною, Катериною Валуа.

А ця французька королівна, тепер уже овдовіла королева Катерина, року 1422 наново виходить заміж, — таємно побирається з певним шляхтичем. Цей шляхтич — не сакс і не нормандець, не виводить свого генеалогічного дерева ні від саксонських танів із гептархії, ні від лицарів Вільгельма Завойовника. Він валлієць, британець, кельт з крові й кості та з діда-прадіда. Походить зі старовинного роду Тюдорів, що, згідно з родинною легендою, веде своє коріння від самого короля Артура. Шляхтич носить те саме ймення, що й валлійські герої боротьби за незалежність, Гвінедд і Глиндур. Ім'я одного з Артурових лицарів: Овейн.

⁹³ Національний герой Шотландії, відомий у світі хоча б завдяки фільму «Хоробре серце».

⁹⁴ Нагадаю, що він нам знайомий не лише з фільму „Хоробре серце», а ще й із поеми Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський».

Року 1485 сер Томас Мелорі, добрий лицар із Ньюболд Ревелл у графстві Ворикшир, віддає до друку твір свого життя, названий «Смерть Артура»...

Того ж року внук валлійця Овейна Тюдора і королеви-вдови Катерини, Генріх Річмонд, сягає за трон та владою над Англією. Вважається потомком короля Артура по прямій лінії та офіційно проголошує себе Артуровим спадкоємцем. До бою проти Річарда III з роду Йорків Генріх стає під знаменом, на якому — як на хоругві Артура під Бадомом, — вишитий Червоний Дракон. І, подібно до Артура під Бадомом, валлієць Річмонд перемагає під Босвортом, у битві, в якій Річард III, втративши свого сивка на кличку Білий Суррей, пропонує «моє королівство за коня⁹⁵». Перемога під Босвортом і смерть Річарда III кладуть кінець Війні Троянд.

Вступаючи на трон Англії під іменем Генріха VII, потомок Овейна Тюдора проголошує відновлення правління бритів у Британії та повернення до артурівської традиції. Свого первородного сина нарекає іменем Артур^{xli}, а урочисте хрещення відбувається у Вінчестері — себто в Камелоті Мелорі.

Проте Артур Тюдор (що мав стати Артуром II) помирає молодим і ніколи не вступає на престол. Пророцтво про «повернення Артура» не збувається...

Але валлійські Тюдори, потомки легендарного короля, все ще при владі. Генріх VIII, другий син Генріха VII, король Англії, наказує полагодити і розмалювати Круглий Стіл із Вінчестеру, оздобивши його червоною Трояндою Тюдорів. Генріх VIII залишає трьох потомків. Спершу після нього править син, Едвард VI, далі донька, прозвана Марією Кривавою^{xlii}. А після Марії року 1558 на англійський престол сходить Єлизавета, донька Генріха VIII і Анни Бoleyн. Єлизавета I, велика королева Англії. Захоплені нею поети напишуть, що, цитую: «Погляд її свідчить, що від щирих бритів рід свій вона веде». І додають: «Честь законним монархам, справжнім дітям Британії!»

Рід і спадщина Артура відроджуються... в жінці. Жінці, що, подібно до Артура, зробить Британії могутньою.

Жінці, що помре безпотомно.

Року 1859 Альфред лорд Теннісон завершує написання «Королівських ідилій»...

Року 1958 Теренс Генбері Вайт завершує написання «Свічки на вітрі», останнього тому трилогії *The Once and Future King* — «Король минулого й майбутнього»...

Року 1982 Джон Бурмен завершує зйомки фільму «Екскалібур».

Того ж року Меріон Зіммер Бредлі завершує написання «Туманів Авалону».

Року 1991 Террі Гілліам знімає фільм «Король-рибалка».

Arthurus, Rex quondam, Rexque futurus.

Легенда живе. Грааль все ще можна відшукати, Авалон все ще існує.

Але його все ще сповивають тумани.

⁹⁵ «Коня! Коня! Все царство за коня!» (В.Шекспір, «Річард III», переклад Бориса Тена).

ⁱ Моя скромність почасти ґрунтується на звичайному страхові — пам'ятаю, що спіткало «знаменитого історика», який вимудрювався на теми артурівського міфу в фільмі «Монті Пайтон і Священний Грааль».

ⁱⁱ Саме звідси походить Конан Кімерієць Роберта Говарда. Ім'я Конан (себто Великий) носить чимало легендарних валлійських (кимрійських) героїв. Теперішня офіційна назва Валлії — Кимру (Cymru).

ⁱⁱⁱ Недавно один болгарський філолог на підставі досліджень мови гетитів та етрусків довів, що ці мови походять від спільного кореня. Як твердить цей болгарин, етруски — це народ, що прибув до Італії з Малої Азії. Якщо розбирати детально, то це ніхто інший, як Гомерові та Вергілієві троянці. А якщо етруски та британські ібери споріднені між собою, то легенда про Брута, потомка Енея, несподівано показує нам своє друге дно.

^{iv} Про двоетапне кельтське вторгнення на Острови свідчить те, що аж дотепер кельтські мови поділяються на дві виразно відмінні групи: гойдельська мова (мова племен першої хвилі завоювання, тобто нинішня ірландська, шотландська і менська) та британська мова (мова племен другого завоювання: валлійська, корнська, та бретонська, що походить від них).

^v Інші найзначніші британські племена звалися по-латинськи: Carveti, Votadini, Deceangli, Coritani, Dobunni, Catuvellauni, Trinovantes, Durotriges, Atrebatas, Cantiaci, Silures, Ordovices, Icenii, Demetae, Parisi і Dumnonii. Вважається, що історичний король Артур походив із племенів силурів, що заселяли південну Валлію.

^{vi} Цю битву (на підставі записів Тацита) мальовничо описує Меріон Зіммер Бредлі у книзі «Ліси Авалону»

^{vii} Юти, як зрозуміло із назви, заселяли Ютландський півострів, а фриз — Фризію. Племена англів мали свій осідок у районі нинішньої Шлезвік-Гольштейнії. Сакси мешкали на узбережжі Північного моря від ріки Емс до устя Лаби (Ельби), тобто у північній частині теперішньої землі Нижня Саксонія (Гамбург, Брена). Те, що нам зараз в'яжеться з Саксонією (і саксонською порцеляною), себто околиця Магдебургу, Лейпцигу та Майсену — витвір значно пізніший, причому не географічний, а політичний. Саксонією напрочуд патріотично і по-германському названо землю, відібрану в полабських слов'ян.

Існує теорія, згідно з якою стародавня назва племені саксів (саксонців) походить від уживаних ними коротких односічних мечів, званих також *sax* чи *saex*. Хоча могло бути й навпаки.

^{viii} Інші одинадцять битв Неннія — це (у хронологічній послідовності): 1. над рікою Глейн; 2, 3, 4, 5. — над рікою Дабглас; 7. — під *Cait Cellydon*, себто у Каледонській Пущі; 8. — під Кайр Гвіньєн; 9. — під Містом Легіонів; 10. — над рікою Трайбріт; 11. — під узгір'ям Ейгнєд. Неннієві назви не надто пасують до якихсь відомих місцевостей, хіба що за винятком Міста Легіонів — (*Caerleon*). Битва у Каледонській Пущі радше велася проти піктів, ніж проти саксів, які тоді ще до Каледонії не дійшли.

^{ix} Joseph Campbell, *Creative Mythology — The Masks of God*, New York 1968.

^x Печера короля Артура (*King Arthur's Cave*) знаходиться у Валлії, недалеко від міста Монмут, валлійською мовою *Trefynwy* — Трефинві. Інші місця спочинку короля — це, згідно з місцевими традиціями, — Курган Артура (*Carnedd Arthur*) у Сновдонії, Долина Ніт у Південній Валлії, місцевість Кедбері у Сомерсеті, а також узгір'я Ейлдон у Шотландії..

^{xi} Поет Майкл Драйтон / *Michael Drayton* (1563-1631)/ верифікує це невірогідне число. Згідно з Драйтоном, Артур під Баденом убив «лише» триста саксів, цитую:

Pendragon's worthie son, who waded there in blood
Three hundred Saxons slew with his owne valiant hand.

Якщо йдеться про мене, то я схилиюся до теорії, що рекомендує заради правдоподібності відкидати від біблійних та інших легендарних чисел два останні нулі. Якщо так вчинити, то, згідно з Неннієм, Артур під Баденом закатрупив дев'ять і шість десятих особи, а згідно з Драйтоном — рівно три.

^{xii} Приписуючи авторство Циклу Вульгати цистеріанцям, натхненним науками св. Бернара, я спираюся на Дж. Кемпбела, бо маю до нього довіру. Є, однак, інші теорії, — деякі дослідники називають авторами темпліаріїв, ще інші вважають, наче автором був Готьє Мап. Це останнє твердження напрочуд смішне, бо Готьє Мап помер 1209-го року. Доволі численна група вчених зі зручною, хоча роззброюючою щирістю твердить, що нічого не відомо..

^{xiii} Останній переклад Оповіді Круглого Столу, опрацювання (зі значним скороченням) Жака Буланже, *PIW* 1987, переклад Крістіни Долатовської і Тадеуша Коменданта. Цитовані фрагменти «Вульгати» у даному тексті походять саме з цього перекладу. Винятком є історія лицаря Борса, в якій я дозволив собі певні *les belles infidèles*, щоб було смішніше.

^{xiv} Патронімік *ap* (*ap*) означає сина, а *ferch* (*ферх*) — доньку.

^{xv} Тріада була базовою, дуже популярною поетичною формою у Валлії. Спиралася на засаді трійки: три особи героїв, три події в сюжеті або три твердження чи моралі, — або ж три рядки строфи. Тріади є найдавнішими реліктами валлійської поезії, деякі з них вважаються такими ж старими, як і сама мова. От приклад однієї з тріад (переклад мій, очевидячки, з англійського перекладу)

Три пишні переможні учти бачила Британія:
Учту Кассівелауна, коли він Цезаря прогнав,
Учту Аврелія Амбросія, коли він саксів переміг,
І учту короля Артура в Каерлеоні над рікою Аск.

^{xvi} Шекспір (наслідуючи Джефрі Монмутського) використав Ліра для створення короля Ліра, а з Крейдилад зробив його доньку Корделію.

^{xvii} Згідно зі старою валлійською легендою, король Артур викопав голову Брана, зухвало заявивши, що обійдеться без попереджень і сигналі небезпеки, — сам переможе кожного завойовника, без допомоги богів. Як довела історія, цей вчинок погубив і короля, і Британію.

^{xviii} Червоний Дракон — теперішній герб Валлії, його британський генезис безсумнівний. Що ж до червоного хреста — він був знаком хрестоносців, установленим після Клермонтського синоду (1095) папою Урбаном II як символ лицарської боротьби за віру. А вже червоного хреста носив на щиті легендарний святий Георгій Кападокійський, переможець дракона і покровитель лицарства. Цей святий начебто об'явився Річардові Левине Серце під час хрестового походу, спричинившись до здобуття перемоги в битві. Тому року 1222 (аж тоді!) Георгія обрано патроном Англії, а червоний хрест з його щита став гербом Англії — і є таким донині. Це теж припасовано до артуріанської легенди, наносячи червоного хреста на знамена, щити й туніки самого Артура й численних лицарів Круглого Столу. Ще дороблено версію, згідно з якою першим цей хрест власною кров'ю намалював Йосип Ариматейський, на щиті, який під час розшуків Граалю здобув Галаад. Цікаве сполучення легенд, спрямоване в минуле. Можна сказати, ретролегенда.

^{xix} Згідно з легендою і традицією, Ірландія була охрещена св. Патріком у V ст., але відомо, що вже до Патріка на Смарагловому Острові активно трудилися інші сіячі віри, серед них — знаменитий єпископ Палладій. Патрік прибув на приготувану територію і просто закінчив труди попередників. Безсумнівно, з цих попередників рекрутувалися місіонери, які ще в римські часи рушали до Британії та Шотландії, — як раніше згадані св. Нініан і св. Колумба.

^{xx} Жан Фруассар (1337-1410), французький поет і історик, автор м. ін. «*Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse et de Bretagne*» — «Хроніка Франції, Англії, Шотландії та Бретані». Матеріали до історії сучасних воєн черпав від наочних свідків описуваних подій.

^{xxi} Хоча, як виняток, саме у польській культурі та мові існує інший тип лицарства — постать лицаря з чорним хрестом з Тевтонського Ордена, вчинки якого були куди ближчими історичної правди про лицарів. Хрестоносець із Мальборку (насправді, либонь, зовсім не демонічний і не надто гірший від інших пасованих) став, однак, у нашій культурі вигідним контрастом, іншим полюсом ідеалу. У Сенкевича читаємо: «Придивлявся я до всяких народів і не раз бачив, як справжній лицар щадить слабшого, кажучи собі: «Не прибуде мені честі, коли я лежачого розтопчу», А хрестоносець саме тоді найзапеклішим робиться».

Схожим чином історія пожартувала з німецькою мовою та культурою. Тут, окрім «лицарського чину» (Rittertat) і «лицарської поведінки» (ritterliches Benehmen) функціонують слово і поняття Raubritter. Бо так звався шляхетно уроджений і пасований пан, що — для заробітку — займався грабежем і вбивствами. Саме такі історично правдиві лицарі були нещастям і жахіттям Німеччини у XIII–XIV століттях — в період найбільшої популярності артуріанського міфу. /Варто зауважити, що польська та німецька літератури зовсім не унікальні в цьому сенсі. Скажімо, в романі «Айвенго», справжній прославлений лицар на честь лицарства, Вальтер Скотт зображає також цілу зграю лицарів-розбійників, які й нападають на подорожніх, і нападують дів, і грабують, кого тільки можуть. Що ще цікаво, імена цих розбійників напрочуд схожі на імена достойних королівських слуг, які вбили Томаса Беккета. — Прим. пер/

^{xxii} До таких належить хоча б теорія М.Беджента, Р.Лі та Г.Лінкольна, викладена у книзі «Святий Грааль і Свята Кров», згідно з якою Христос зовсім не був розп'ятий, а, за допомогою Йосипа Ариматейського (!) і своєї дружини Марії Магдалини (!!!) утік до Європи. Грааль — це справжня «кров» — лінія, династія, таємницю якої охороняють друїди, темпліарії, розенкрейцери, масони... бракує хіба що євреїв та велосипедистів. Даруйте, євреї є — доводячи, що якийсь Рекс Мунді, потомок і спадкоємець Христа, усе ще чекає дня здобуття влади над світом, автори раз-у-раз цитують Протоколи Сіонських Мудреців. Цю теорію дошкульно висміяв Умберто Еко в «Маятнику Фуко».

^{xxiii} Бернард Клервоський оголосив ідеалом, зразком наслідування — і апофеозом — лицарства та всіх християнських чеснот орден темпліаріїв, міліцію Господню, кожної миті готову до бою на захист віри. Це трапилося 1128-го року. Менше, ніж через 200 літ, року 1307, ідеальні лицарі, звинувачені в чаруванні, содомії, поклонінні демонам, блюзнірстві та ересі, виють від болю в катівнях та палають на вогнищах у всій Франції, в кожному її закутку.

^{xxiv} Як і його попередники, Вольфрам фон Ешенбах теж посилається на «таємні джерела». «Парціфаль» начебто виник на підставі даних, отриманих від Г'ю де Прованса, трубадура, дуже пов'язаного з темпліаріями. Натомість Г'ю начебто почерпнув свої відомості про Грааль від учителів у славній школі кабалістів у Толедо, особливо ж від іудейського астронома та мудреця Флагетаніса.

Дисидентськість витвору Вольфрама помітна ще в одній справі: Грааль схований на горі Мунзальваше, себто Монсальват. Вважається, що Монсальват — це Монсеґюр, остання твердиня альбігойців, здобуття і різня в якій 1244-го року означали кінець ересі в Лангведоці. Це відсилання (а також елементи містичної й заплутаної символіки у «Парціфалі») вважається проявом захоплення Вольфрама маніхейською та катарською ерессю. Інший факт, що міг би це підтвердити: охоронцями Граалю на горі Монсальват є темпліарії, що їм уже за Вольфрамових часів папа Інокентій III гостро докоряв за сприяння катарам, не стримуючись при цьому від натяку на поширене в ордені «чарівництво» (булла «De insolentia Templariorum»). Роки 1200-1220, коли Вольфрам писав «Парціфаль», наказували скрупульозно уникати алюзій як до альбігойців, так до темпліаріїв. Вольфрам не вчинив цього. Не витягатиму звідси висновків, чому так сталося, — боюся (на взір Беджента і компанії) уплутатися в якусь каламутну конспіраційну теорію.

^{xxv} Пошуки і розкопки у південній Франції спонсорував сам Альфред Розенберг, головний спеціаліст у справах расової чистоти. Цікаво, як до расових теорій гера Розенберга пасувало те, що, згідно із Вольфрамом фон Ешенбахом, обидва «німецькі» (echt Deutsch) лицарі Грааля, Парсіфаль і Лоенгрін, як близькі родичі Короля-Рибалки Амфортаса, були нащадками Йосипа Ариматейського, себто, за нацистськими стандартами, мали єврейську кров.

^{xxvi} Прошу звернути увагу як на число Артурових дружин, так і на ім'я, яке вони несуть. Три Гвенвифар — три Білі Видіння. Інакше кажучи, одна Велика, Біла, Троїста. Гіневра з найраннішої версії легенди про Артура — це ніхто інший, як Велика Богиня.

^{xxvii} Здавалося б, до чого тут коні? Обом королям — і Еохайдові, і Мархові вродливі дружини наставили роги, але ж кінь рогів не має. Але йдеться не про це. Кінь символічний. Деякі джерела (Джанет Кейв і Марджері дю Монд, «Відьми і чаклунство», та Поль де Сен-Ілар, «Таємниця лабіринту») запевняють, що кельтський король мусив брати участь у доволі дослівно витлумаченому ритуалі плодючості, в якому любовною партнеркою владаря була... біла кобила. Король мусив упоратися... як огир, що покривав Білу Кобилу (як нам відомо хоча б із читання Грейвса, біла кобила була атрибутом і аспектом Великої Богині). Після обряду кобилу вбивали, четвертували і варили в казані, а король купався у — напевно, прохололому — відварі.

Року 1399, вступаючи на трон, Генріх IV Ланкастер встановив Орден Лазні. Зв'язок зрозумілий: Генріх хотів підтвердити, що є законним владарем бритів і пройшов ініціацію в купелі, за прикладом прастарих королів Острова.

^{xxviii} У «Вульгаті» річ виглядає трохи інакше: ув'язнений Морганою Ланселот малює на стінах камери комікс — історію свого кохання до Гіневри. З деталями. Моргана за першої ж нагоди подбала, щоб Артур оглянув те малювання і міг наочно впевнитись, які імпонуючі роги йому змайстрували. Що ж, прийом так само огидний, як і в Мелорі.

^{xxix} В літературі фентезі ритуал з кобилою та купанням у відварі не виступає. Не згадується він і в деяких серйозних наукових працях про кельтів. Або зараховується до казок, або вважається, що мав місце лише у глибоко первісній культурі кельтів. Подібно до того, як макабричний друїдський ритуал спалювання людей живцем у лозових опудалах був замінений спалюванням жертвних тварин чи їхніх зображень, так і несимпатичній содомії з кобилою прийшов на зміну куди природніший, приємніший — і рішуче безпечніший — акт зі жрицею, яка лише вдавала кобилу.

^{xxx} Біблія прирікає на смерть винятково жінок-чарівниць. Чарівниць не залишають при житті, а про чарівників-чоловіків — ні словечка. Слідом, прокладеним Святим Письмом, йдуть пізніше різні папські енцикліки та славний *Malleus Maleficarum* — «Молот Відьом», що окреслював жінок як: «розсадник усілякого зла вже від зарання віків». Це, очевидно, помста чоловіків та їхнього чоловічого бога все ще грізній Великій Богині. Це споконвічний чоловічий страх перед панівною у природі жіночою стихією. Страх, який у поєднанні із придушуваними пристрастями наказував — і далі наказує — брехливим ханжам вишукувати у кожній жінки «зубату піхву».

^{xxxi} У *Le Morte Darthur* раз-у-раз хтось потрапляє до в'язниці, внаслідок зради сидить у льоху і т.д. Не забудьмо, що сер Томас Мелорі, пишучи свій твір, сам сидів у цюпі. Апологети неоднократно намагалися виправдати автора буремними часами, коли йому випало жити. Але історики докопалися до записаного вироку, що не залишає сумніву: лицар Томас кантувався за напад із зброєю в руках, вбивство і згвалтування жінки.

^{xxxii} Стосовно Лондона, то більшість серйозних авторів фентезі все-таки схиляється до версії Мелорі — у теперішній столиці Англії відбулися дві важливі для легенди події: обрання королем Утера Пендрагона і витягнення Артуром меча з каменю. Хтозна, можливо, висунута на схід «твердиня Лондініум» якийсь час опиралася саксам і була центром бритійськості? Однак у епілозі *Le Morte Darthur* читаємо, що під час бунту Мордредя королева Гіневра втекла від узурпатора і забарикадувалася у лондонському Тауері — там дістала звістку про битву під Камланном і смерть Артура. Нісенітниця! Тауер збудували за часів Вільгельма Завойовника. П'ятьма століттями пізніше!

^{xxxiii} Корені chester-«честер» (cester-цестер) і bury-«бері» в назвах англійських міст мають, безсумнівно, германське походження, ще з тих часів, коли сакси засновували на завойованих бритійських землях свої власні селища або ж міняли назви здобутих кельтських городів. Такого ж походження є, крім інших, shire-«шир», town-«таун» (ton), burg-«бург» (borough), ford-«форд», wood-«вуд», wick-«віч» і ham-«гам». Топоніми з такими коренями не могли бути кельтськими — себто артурівськими.

^{xxxiv} Є чимало версій та гіпотез стосовно локалізації обох цих важливих битв. Жодна з них не здається мені переконливою, тому на своїй мапі я не помістив ні Бадону, ні Камланну. Але повідомляю — заради джерельної точності — що на думку більшості дослідників міфу Бадон (Кайр Ваддон) — це теперішній Бат, себто римське Аква Суліс. Отож битва під Бадонном мусила б відбутися у Корнвельсі, поблизу Тінтагелю, в околицях місцевості Камелфорд над рікою Камел. Там знаходиться місце, зване Мостом Різні (Slaughter Bridge). Згідно з легендою, після знаменитої битви ріка Камел в цій околиці почервоніла від крові.

^{xxxv} Багато подій з артурівського міфу справді можуть мати історичне підґрунтя. Але в те, що Артур завоював і підпорядкував собі Галлію, Аквітанію, Ірландію, Рим(!), Готландію і Норвегію(!), повірити неможливо.

^{xxxvi} Сер Едвард Берн-Джонс (1833-1898) був одним із найзнаменитіших художників з групи прерафаелітів, які вельми часто шукали натхнення для своїх символічно-містичних витворів у артурівській легенді. Сцени з легенди про Артура малювали також Вільям Гетерелл, Джеймс Арчер, Шарль Е. Фріпп, Френк Кадоган Каупер, Вільям Френк Кальдерон і Фердинанд Пілоті Молодший, а ще пізніший Артур Раккам. Твори прерафаелітів досі прикрашають численні видання книг, присвячених королю Артуру.

^{xxxvii} Всупереч гарній легенді про Коринія, приятеля Брута, назва «Корнвельс» походить саме з цього періоду. Вона була надана півострову завойовниками-саксами аж у IX ст.

^{xxxviii} Цікава деталь для любителів: король Гарольд загинув під Гастінгсом, вражений стрілою в око. Згідно з легендою, його дружина, королева Едіт Лебедина Шия, пізнала на полі битви останки, обдерті з обладунків, по т.зв. малинках — слідів укусів, які вона в екстазі насолоди залишила на плечі чоловіка під час любовної ночі напередодні битви.

^{xxxix} Це від першого до останнього слова легенда. Насправді титул принца Валлійського був (суто формально) встановлений як титул первородного сина короля Англії лише 1301 року. Першим принцом Валлійським справді став Едвард, син Едварда I, пізніший плюгавий і бездарний Едвард II. Той сам, у зад якого встромили розжарений прут.

^{xl} Сам Овейн Глиндур, вождь повстання, уник помсти англійців, сховавшись у загубленому серед вересовищ маєтку своїх дочок, де й помер близько 1416 року. Народна традиція приписувала йому чародійську силу і поєднувала з легендою Артура та Мерліна. Згідно з численними переказами, Овейн, подібно до Артура чи Мерліна, зовсім не помер, але, схований у підземних печерах гір Сновдонії, чекає дня великої потреби, коли повернеться, щоб знову битися за вільну Валлію.

^{xli} Це популярне у всьому світі чоловіче ім'я має кельтське коріння і походить від імені легендарного короля, не маючи жодного іншого джерела. Кожен Артур носить це ім'я на безсмертну честь і славу великого короля бритів. Це ще один — неспівимий — внесок артурівської легенди у нашу сучасність.

^{xlii} Ясна річ, не рахуючи дев'ятиденного панування леді Джейн Грей.